

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԼՈՒՍԱԽՈՐ ԷՁ ՄԸ
ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1975, Բ. 3-4, էջ 245-283)

5

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԷՋ

ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՔ ՈՍԿԱՆԻՆ (1641-1662)

Ոսկան Վրդ.ի կեանքը եւ գործունէութիւնը, հայրենիքի մէջ, 1641-1662, երկու տասնեակ տարիներու շրջանին՝ ո՞ւր եղած է արդեօք եւ ի՞նչպէս անցած են անոնք:

Եզնիկ Վրդ. Բալայեան, իր «Ոսկան Վրդ. Երեւանցի» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Յստակ ու մանրամասն կերպով չենք գիտեր թէ Ոսկան ի՞նչ վարչական պաշտօններ վարած է»¹:

Հայ աղբիւրներէն այնչափ միայն գիտենք՝ թէ Ուշի Ս. Սարգիս վանքին վանահայր եղած է²:

Առաքել Դաւրիժեցի, իր Պատմութեան ԻՋ. գլուխին մէջ, երբ յիշատակութիւնը կ'ընէ Փիլիպպոս Կաթողիկոսին օրով նորոգուած վանքերուն, Ոսկան Վրդ.ին կը վերագրէ նորոգութիւնը Ուշոյ Ս. Սարգիսին:

1. Եզնիկ Վրդ. ԲԱԼԱՅԵԱՆ, Ոսկան Վրդ. Երեւանցի, «Հասկ», 1966, Բ. 2-3, էջ 91, ճեթ. 2:

2. Այս վանքը Արագածոտն գաւառին մէջ է, Կարինի հիւսիս-արեւմտեան կողմը: Վանք մըն է, ըստ աւանդութեան, Ս. Մեսրոպէն հիմնուած, եւ ուր Ս. Սարգիսի մասունքը բերած կ'ըսուի ու զետեղած: Ատոր համար ալ հռչակուած վանքերէն է: Տե'ս ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Այրարատ, էջ 180-181, Բ. 99:

Չամչեան Հ. Միջայէլ ասիկա կը գետեղէ 1654 թուին: Ուրեմն, Ոսկանի հայրենիք վերագործէն աւելի քան տասնեակ տարիներ յետոյ: Չամչեան կը հաստատէ միանգամայն՝ թէ Ոսկան հոգ դպրոց մըն ալ բացած է, ու ձեռնարկած եկեղեցիի նորոգութեան, բայց որ նիւթականի պակասէն՝ անաւարտ մնացած է³:

Լ. Գ. Մինասեան, Ոսկանի վանահայրութեան թուականը կը դնէ 1650ին, Փիլիպպոս Կաթողիկոսէն անուանուած⁴:

Յիշեալ վանքին մէջ, Ոսկան աւարտած է «Ժողովածոյ»ի մը գրք-չութիւնը, 1656ին: Իսկ իր աշակերտը, Կարապետ Վրդ. Աղբիւնապոլսեցի կամ Անդրիանցի, Շաղկապֆ աստուածաբանական Պրոկղի, 1658 թուին:

Երեմիա Չէլէպի, 1654ի Սեպտ. 24ին կը յիշատակէ Ոսկան Վրդ. մը՝ որ Կ. Պոլիս Ս. Աստուածածին եկեղեցին այցելած է: Իսկ Սեպտ. 30ին ալ, կը գրէ. «գՏէր Ոսկանն բերին իշխանք եկեղեցւոյս ի մեր ժամն»⁵:

Նո՞յն է արդեօք Ոսկան Վրդ. Երեւանցիին հետ: Գուցէ:

Աւելի մանրամասնութիւն չեն տար մեզի ծանօթ հայ աղբիւրները՝ Ոսկանի կենսագրութեան այն շրջանին մասին:

Մինչդեռ Հռոմի դիւանական հաւաքածոները ունին անդրադոյն տեղեկութիւններ: Մանաւանդ իր իտալացի վարժապետը, Հ. Պիրոմալլի, որ յատուկ ուշադրութեամբ հետեւած է իր աշակերտին կեանքին ու գործունէութեան, եւ իր թղթակցութեանց մէջ, յարմար պարագային, զանց չ'ըներ ակնարկներ նետել:

Ուստի, նախ համառօտակի ներկայացնենք այս միսիոնարին երրորդ շրջանի առաքելութիւնը՝ հայկական հողին վրայ:

Հ. ՊԻՐՈՄԱԼԼԻ՝ ԱՍՏԱՆԴԱԿԱՆ

Մենք, Հ. Պիրոմալլին, 1650ական թուականի առաջին տարիները Սպահան թողուցինք, աւելի զբաղած՝ իր պարսկերէնը զարգացնելով քան թէ հայերով:

Հ. Պիրոմալլի, 1651ի Յուլիս 19ի գիրով, ուղղուած ՀՍ.ի Նախագահ Կարդինալին, կը հաղորդէ թէ վերջին երեք տարիները անցուցած է Սպահան, Ժողովրդական իջեւանի մը մէջ, վարձու սենեակի մը մէջ հաստատելով իր բնակութիւնը, որպէսզի հետամուտ ըլլայ իր պարսկերէնը զարգացնելու: Ու կը գրէ թէ այլեւս ի վի-

3. ՉԱՄՉԵԱՆ, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 648:

4. Սիւն, 1966, Բ. 2-3, էջ 132-133: Ն. ԵՊՍ. ԵՈՎԱԿԱՆ, Ս. Սարգիս վանք Ուշոյ, Սիւն, 1966, Բ. 10-12, էջ 548-549:

5. ԵՐ. ՉԷԼԷՊԻ ՔԵՕՄԻՒՐՉԵԱՆ, Օրագրութիւն, հրատ. Մեսրոպ Արքեպ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, էջ 57-58:

ճակի է վիճարանելու պարսիկ գիտնականներուն հետ, իրենց իսկ լեզուով, որոնք իր մօտ կու գան հարցեր դնելու իրեն:

Կը զեկուցանէ նաեւ թէ պարսկերէն գիրք մը յօրինած է՝ Յա-
ղագս Աստուծոյ ու Մեսիայի, զոր Շահը խնդրած էր իրմէն, եւ ո-
րուն Սպահան վերադարձին կը սպասէ՝ ունկնդրութիւն մը ունենա-
լու համար: Այս գիրքը, աւելի ուշ, Վիեննա հրատարակեց:

Դարձեալ կը հաղորդէ՝ թէ արաբերէն-պարսկերէն բառգիրք մըն
ալ յօրինած է, 40.000 բառերով. իսկ Աւետարաններու եւ Սաղմոս-
ներու պարսկերէն թարգմանութիւնը Վէրիբին ներկայացուցած է:

Այս տեղեկութիւններէն կը յայտնուի՝ թէ Միսիոնար Հայրը իր
ուշադրութիւնը, այս վերջին տարիներուն, դարձուցած է առաւելա-
պէս պարսիկ հասարակութեան վրայ: Ի պէտս Հայոց, կը գրէ թէ
յօրինած է, կրօնական բովանդակութեամբ, ջատագովական թուղ-
թեր, տասնեւչորս պրակներ, զոր ղրկած է հայ վարդապետներուն.
անոնք, սակայն, իրեն ետ դարձուցեր են: Այս վերջիններէն, կը յա-
ւելու գրել՝ թէ մի միայն թշնամանք կ'ընդունի. անոնք կը վախեն,
կ'ըսէ, որ մի՛ գուցէ քահանաները ու մանկութիւնը իրեն մօտենան⁶:

Մինչ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդէ իր Մեծաւոր-
ներուն, կը խնդրէ նաեւ որ իրեն արտօնուի այլեւս վերադառնալ իր
հայրենիքը ու վանական միջավայրը, պատճառելով տարիքը՝ թէ ար-
դէն 60ամեակը կոխած է, եւ քսան տարիներէ ի վեր վաստակաւոր՝
առաքելութեանց մէջ:

Բայց տակաւին մինչեւ 1652 թուականը Սպահան մնացած է, ու
սոյն տարուան Յունիս 18 թուակիրով, երկրորդ անգամ կը խնդրէ
հայրենիք վերադարձի արտօնութիւնը. ու այս անգամ կ'ընդունուի
իր աղերսը⁷:

Այսպէս կը վերջանայ երկրորդ շրջանը Հայաստան բնակութեան,
սկսելու համար երրորդ ու վերջինը:

Ոմանք իր կենսագիրներէն կը հաստատեն թէ նախ քան իր վե-
րադարձը դէպի Իտալիա, Հնդկաստան դացած ըլլայ, ինչ որ մեզի
յայտնի չէ. այսչափ յայտնի է՝ որ 1653ի Ապրիլ 8ին, Սպահանէն,
Պոլսոյ վրայով, դէպի Իտալիա ուղղուած է: Եւ ահա՝ Յոնիական
ծովը, գերի կ'իյնայ ալթերիացի ծովահէններուն ձեռքը, որոնք յետ
ամիսներով զինքը ծովու վրայ չրջեցնելու, Թունիզ կը հանեն ու ար-
դէլարան կը նետեն, անշուշտ փրկագինի յոյսով:

1653ի Նոյ. 7ին, բանտէն նամակ մը ուղղած է Հռոմ, իր Մեծա-
ւորներուն, ազատազրուծի խնդրանքով:

6. AP, SOCG, v. 292, f. 238-238v.

7. AP, SOCG, v. 292, f. 338; f. 334; f. 235.

1654ի Փետրուար 9ին կը կրկնէ խնդրանքը, ու նոյն տարուոյն
Ապրիլ 29ին կ'երեքնէ⁸:

1654ի Յունիս 21ին կը հաղորդէ թէ ազատազրուած է, չնորհիւ
Գիոսի լատին եպիսկոպոսին դրամական միջամտութեան, որուն մօտ
հիւր է: Փրկագինը եղած է 300 հռոմէական սկուտ⁹, զոր կը խնդրէ
Ս. Ժողովի իշխանութիւններէն, հանելով զայն իրեն յապաղած 480
սկուտ թոշակի հաշուէն¹⁰:

1654ի Նոյ. 28ին զինք կը գտնենք Վենետիկ, ուսկից կը յայտնէ
իր չնորհակալութիւնը: Իր բանտարկութիւնը, կը թուի տեւած ըլ-
լալ 1653ի Նոյեմբերէն մինչեւ 1654ի Յունիսը:

Մինչ Վենետիկ կը գտնուէր, լսած է թէ Հռոմի իշխանութիւն-
ները կը խորհին զինք Նախիջևանի Զահեցիներուն թեմին Արքե-
պիսկոպոս անուանել, վախճանած ըլլալով անոնց Առաջնորդը՝ Տէր
Օդոստինոս Բաջնց: Գրով կը խնդրէ իր Միաբանութեան Ընդհա-
նուր Մեծաւորէն որպէսզի ջանայ այդ ծրագիրը հեռացնել իր ուսե-
րէն: Բայց անօգուտ, որովհետեւ Աղեքսանդր Է. Պապը, 1655ի Յու-
լիս 18 թուակիր կոնդակով հռչակած է արդէն այդ անուանումը:

Բայց ահա, այդ անուանումին դէմ են նաեւ Զահեցի վանա-
կանները, ու թեմին ժողովուրդն ալ, որոնց կ'իյնար, հայկական սո-
վորութեամբ, իրենց ընտրած թեկնածուն առաջարկել Հռոմի Պա-
պին: Ի դէպ, Հ. Դոմինիկոս Ապարաներցին, այդ աղմուկին մէկ ար-
ձագանդը կու տայ, 1655ի Հոկտ. 18ի նամակով մը, դրուած Լիվոր-
նոյի Լածարեանէն, ուր կ'ըսէ նաեւ. «Գիտցէք որ մեր երկրի մար-
դիկ արժանի չեն սրբակենցաղ ու իմաստուն հովուի, այլ կ'ուզեն
հովիւ մը՝ որ իրենցմէ աւելի վատթար ըլլայ, ու կատարէ ինչ որ
իրենք կ'ախորժին»¹⁰:

Յիշեալ անուանումին դէմ գիրք կը բռնէ անշուշտ նաեւ Հ. Պի-
րոմալլի, աչքի առջեւ ունենալով կնճիռները՝ որ իր առջեւ կային,
խորհելով թէ այդ անուանումը կատարուած է մինչդեռ ինք ճանա-
պարհի վրայ էր, դէպի Հռոմ. ծանր էր 65ամեայ հասակին առաջնորդ
կարգուիլ աղքատ թեմի մը, որուն բոլոր եկեղեցիները Զահեցի
վանականներուն ձեռքը կը գտնուէին, որոնք 1633ին նոյնիսկ փորձած
էին զինք թունաւորել. եւ միւս կողմէ, երբ տեղուոյն ժողովուրդն ալ
կը նախընտրէր ունենալ երկրացի մը: Բայց կը յաւելու նաեւ թէ պա-
տրաստ է հպատակելու վերին հրամաններուն: Նոյնիմաստ գրութիւն
մըն ալ ՀՍ.ի Ժողովին Կարդինալին կ'ուղղէ: Հուսկ, մինչ չի յա-
ջողիր իր հրաժարականը ընդունիլ տալ, զանազան պայմաններ կը

8. AP, SOCG, v. 292, f. 334.

9. AP, SOCG, v. 292, f. 307-308.

10. AP, SOCG, v. 292, f. 304.

դնէ, որոնք են. ա) Պաշտօնական թուղթ մը պատրաստել, միաբանական ոգիով շարադրուած, ուղղուած Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսին. եւ ուրիշ մը, նման, Գանձասարի Գրիգոր Կաթողիկոսին. բ) նմանապէս թուղթ մը՝ Պարսից Շահին, ու մէկ մէկ հատ՝ Վենետիկի ու Տոսկանայի Հանրապետութեանց Պետերուն, միշտ՝ ի նըպաստ միաբանական շարժման. գ) ապահովել իր եւ իր երկու ընկերակիցներուն տարեկան թոշակը, 60ական սկուտ իւրաքանչիւրին, բացի 160 սկուտէ՝ իրենց ճամբու ծախսերուն համար: Հ. Պիրոմալիին դրած պայմանները կ'ընդունուին, եւ ան՝ այս երրորդ անգամ ըլլալով՝ կը մեկնի դէպի Հայաստան. այս անգամ իբր Առաջնորդ¹¹:

Հ. ՊԻՐՈՄԱԼԻՒ՝ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ

1657 թուականի սկիզբները արդէն ճամբայ ելած է Պիրոմալի Արքեպս. դէպի Արեւելք: Մարտ 28ին Վիեննա է, ուր հանդիպած է թումա Վրդ.ին: Հարկադրուած է 70 օր Աւստրիա մնալ: Վիեննայի Դոմինիկեան կրօնաւորներու վանքէն՝ հետը իբր ընկեր առած է, փոխանակ Հ. Բենդիկէի՝ որ իրմէն բաժնուած էր, ինչպէս կը գրէ, գերմանացի հայադէտ մը, Պամպերկցի Հ. Սեբաստիանոս Կնար, «գիտուն անձ ու բարի վարքով»: Միւս ընկերն է հայազգի Հ. Ամբրոսիոս:

1657ի Ապրիլ 10ին արդէն Պոլիս է, եւ 13 Մայիսին Եւդոկիա հասած է. կեանքի բազմադէմ վտանգներէն ազատած:

Մինչդեռ Եւդոկիան չէր թողած, հանդիպած է Նախիջևանի իր թեմէն եկող առեւտրականներու, որոնք իրեն հաղորդած են՝ թէ սոյն թեմին եռամեայ թափուր չըլանին, 1653ի Ապրիլ 16էն սկսեալ, այն է Տ. Օգոստինոս Բաշենցի վախճանումէն ասդին, անոնք որ իրենք իրենցմէ Առաջնորդի հովեր առած են, դանդաղաբար մը պիտի ղրկեն Հռոմի Պապին՝ ընդդէմ Պիրոմալի Արքեպս.ի անուանումին: Վաճառականները հաղիւ լռեցուցեր են զանոնք, սպառնալով թէ այն ատեն իրենք ալ կ'անցնին Հայաստանեայց Եկեղեցիին կողմը:

1657ի Յունիս 23ին Պիրոմալի Կարին հասած է, ու կը գրէ միեւնոյն թուականին՝ թէ երեք օրէն մեկնելիք է դէպի իր թեմը, Նախիջևան: Կը խնդրէ միանգամայն ՀՍ.ի Գերպ. Գարսուղարէն կանոնաւորապէս իր ձեռքը հասցնել իր թոշակը. «յիշեցէ, կը գրէ, դուք եղաք զիս նետողը այս տեղւոյն դժուարութեանց մէջ»¹²:

1657 տարուան կէսէն սկսեալ՝ մինչեւ 1661ի վերջերը, հազիւ

չորս ու կէս տարիներու հովուութիւն ըրած է Պիրոմալի Արքեպիսկոպոսը, Նախիջևան:

Դեռ իր վիճակը չմտած՝ սկսած էր իր դէմը հակառակութիւն, մասնաւորապէս Զահկեցի կրօնաւորներուն կողմէ, ինչպէս ակնարկեցինք վերեւ: Ինքն ալ, կը թուի չունեցաւ պէտք եղած խոհականութիւնը եւ քաղցրութիւնը՝ սիրտերը շահելու համար: Մասնաւոր որ երեք տարիներու թափուր չըլանին, թէեւ հակալականոնական, բայց նորամուտ կացութիւն մը ստեղծուած էր թեմին մէջ: Հ. Յակոբ անունով կրօնաւոր մը, հաւանութեամբ իր համակիրներուն, Առաջնորդական դեր ստանձնած էր:

Պիրոմալի Արքեպս.ը, դեռ իր թեմը չմտած, Եւդոկիայէն ՀՍ.ի Ժողովին ուղղած մէկ նամակով, զոր վերեւ յիշատակեցինք, կը յայտնէր իր հիմնական առաջադրանքներէն մէկը. Թոյլ չտալ որ Ս. Խորհուրդները բաշխուին հաւատացեալներուն՝ դրամով: Որքան ալ յինքեան գովելի, այսպիսի ձեռնարկ մը, կը պահանջէր մեծ խոհականութիւն, երբ արմատացած սովորութիւն մը դէմը կը ծագանար: Թողունք որ, արդեօք իր տուած մեկնութիւնը այդ սովորոյթին՝ սեղմ ու գուցէ չափազանց տեսական չէ՞ր: Ինչ ինչ խորհուրդներու մատակարարութեան առիթով, օրինակ՝ մկրտութեան, պսակի, կամ յուղարկաւորութեան, հաւատացեալները սովոր են նուէր մը տալ քահանային: Գուցէ այդ սովորութիւնը դոյզն ինչ շեղած ըլլայ իր սկզբնական առումէն. բայց այդ ալ ուղղելու համար, անշուշտ թէ հարկաւոր էր ժամանակ ու միտքերու պատրաստութիւն: Եւդոկիայէն այն է՝ որ քիչ ամիսներ յետոյ, նորընտիր Արքեպիսկոպոսին ու Զահկեցի դոմինիկեան կրօնաւորներու միջեւ կը ստեղծուի լարուած վիճակ մը: Վերջիններս կը դանդաղան որ Արքեպիսկոպոսը կ'ոտնակոխէ անոնց վանական ազատութիւնները, մինչդեռ Արքեպս.ը կը պահանջէ որ անոնք հպատակին իր առաջնորդական իրաւասութեան, իբր թեմին միակ եկեղեցականները, քանի որ ինք չունի ուրիշ թեմական կղեր, որոնց օգնութեամբ կարենայ հովուել իր վիճակը:

1663ի Դեկտ. 17ի Մասնաժողովին ներկայացուած Պիրոմալիի աղերսագիրներէն է որ մենք կը տեղեկանանք վէճին բուն իսկութեան¹³:

Արքեպս.ը, արդէն Հռոմ վերադարձած, 1662ի գարնան, կը պարզէ կացութիւնը ՀՍ.ի Ժողովին Կարդինալներուն, այսպէս. Նախիջևանի հայերուն լատինածես համայնքը 1328 թուականէն սկսած, Եղբայր Բարթողիմէոսին առաջելութեամբ, ուր մաս մը հայեր միացան Հռոմի Եկեղեցիին, նաեւ լատին ծէսը առնելով, տեղի ունեցաւ

11. AP, SOCG, v. 292, f. 477-485.

12. AP, SOCG, v. 222, f. 6-6v; f. 12-12v; 13-13v.

13. AP, Congr. Part., SOCG, Asia (4), v. 224, f. 1-10.

մէկ քանի ժողովրդապետական ծուխերու խմբական դարձով: Եկեղեցիները ու յարակից հողատուները, թեմին պատկանող, իրենց քահանաներով ենթակայ էին Եպիսկոպոսին, որմէ կը ստանային իրենց առօրեայ պիտոյքը: Այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ 1653 թուական: Ծխատէրերը թեմին Եպս.ին կը բերէին հաւատացեալներուն նուէրները, եւ ան կը բաժնէր իւրաքանչիւրին պէտքին համեմատ: Հ. Յովհ. Դոմինիկոս Նազարեան եղած է, կ'ըսէ, որ ուղեց մտցնել, Արեւմուտքի Դոմինիկեան Հայրերուն օրինակին վրայ, Ջահկեցի կրօնաւորներուն ազատութիւնը՝ Արքեպիսկոպոսին իշխանութենէն: Այնքան նեղը դրած է իր նախորդը, Տէր Օգոստինոս Բաջենցը, որ սրտիցաւէն մեռած է: Իր մահէն յետոյ, երեք չորս կրօնաւորներ ամէն ինչ ձեռք կ'առնեն, եռամեայ թափուր շրջանին, Հռոմ ալ դրելով՝ թէ նորընտիր Արքեպս.ը չեն ընդունիր:

Այսօր եկեղեցիները իրենց ձեռքն է, կը հաղորդէ Պիրոմալիի, վանքերով հանդերձ. մինչդեռ ինք Արքեպս.ը զուրկ է թէ՛ եկեղեցիէ եւ թէ՛ հաւատացեալներու հասոյթներէն: Իսկ ծխատէր կղերը, բոլորն ալ վանական կրօնաւոր, նաեւ բանադրանքի սպառնալիքին տակ՝ չեն ուղեր ենթարկուիլ իրենց Արքեպս.ին: Ու միակ լուծում այս թրնճուկին, Պիրոմալիի կ'առաջարկէ որ այնուհետեւ թեմին մէջ ապրող բոլոր Ջահկեցի կրօնաւորներուն Գաւառական Մեծաւորը պէտք է ըլլայ նոյն ինքն թեմին Արքեպս.ը, որ արդէն, ըստ սովորութեան, միշտ Դոմինիկեան միաբաններու մէջէն անուանուած է:

Եւ քանի այս հարցը չի գտներ նպաստաւոր լուծում, Պիրոմալիի Արքեպս.ը յանձն չ'առնել իր թեմը վերադառնալ ու կը ներկայացնէ իր հրաժարականը: Հուսկ՝ կնճիւղ կը լուծուի ընդունելով անոր հրաժարականը, եւ յանձնելով հրաժարեալին՝ Իտալիոյ մէջ Բիզի-նիանոյի փոքրիկ թեմը: 1664 թուականի Դեկտ. 1ի իր մէկ նամակին մէջ՝ Հ. Պիրոմալիի ինքզինքը արդէն կ'անուանէ «Ընտրեալ Եպիսկոպոս» Բիզինիանոյի, թէեւ տակաւին իր թեմը չէ մեկնած, եւ ինք Հռոմ կը գտնուի 1662ի գարունէն ի վեր¹⁴:

Այսպէս, Հ. Պիրոմալիի, այլեւս իբր Արքեպիսկոպոս՝ Նախիջեւանի լատինահայ Ջահկեցիներու թեմին, 1657ի ամառէն սկսեալ մինչեւ 1661 տարուան վերջերը՝ իր թեմին մէջ, հայ հողին վրայ, եւ 1662ի գարունէն մինչեւ 1664ի վերջերը՝ Հռոմ, պատեհութիւնն ունեցաւ անշուշտ տեսակցելու իր աշակերտ Ոսկան Վրդ.ին հետ 1663 թուականի Դեկտ. 29ին անոր տուած վկայականին առիթով: Յաջորդաբար պիտի քաղենք Պիրոմալիի թղթածրարին մէջէն մեր վարդապետին անձին վերաբերող կարեւոր տեղեկութիւնները:

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՀՈՒՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Թէեւ մինչեւ հիմա ներկայացուած դէպքերուն ընդմէջէն կը նըշմարուէր արդէն՝ թէ եկեղեցաբանական տեսակէտով ինչ էին Ոսկան Վարդապետի համոզումները, բայց հարկ կը զգանք հոս այս կէտը աւելի եւս լուսաբանել. անոր կեանքին ու գործունէութեան փուլերը կը պարզուին ու կը գտնեն իրենց առարկայական լուսաբանութիւնը, միայն երբ մօտէն պարզենք այս կէտը՝ թէ Ոսկան ինչ կը խորհէր ու ինչ կեցուածք ունեցաւ Հռոմի Եկեղեցիին հանդէպ:

1663ի Դեկտ. 17ին, ի նպաստ Ոսկան Վրդ.ի տրուած իտալերէն յանձնարարագիր մը այսպէս կ'ուրուագէ՝ երիտասարդ Ոսկանի կեանքին դանազան փուլերը.

«Գերպ. Ոսկան, Մեծ Հայքի Երեւան քաղաքէն, կաթողիկէ՝ չընորհիւ Գերպ. Պիրոմալիի, ասոր 1634ի առաքելութեան ժամանակ: Հաղիւ թէ իբր կաթողիկէ ճանչցուեցաւ, էջմիածնէն վտարուեցաւ եւ քալիառեցաւ հեռաւոր երկիրներ: Յետոյ, միեւնոյն Գերպ. Պիրոմալիի խորհուրդով հայրենիք վերադարձաւ: Մեծ Հայքէն փախանք բոլոր դասակիցներով, անջատաբար, մէկը միւսէն ետք: Երկու տարի Կ. Պոլիս մնացին: Ապա Ս. Ժողովին հրամանով Լեւոնտա մնացան, յուսալով դարբնամբ մ'ունենալ՝ ուսումնականներու համար: Հոն երեք տարի ապրեցանք ողորմութեամբ... Եօթը տարիներ անցան աղքատութեամբ, սորվելու նպատակով ինչ որ կը հայի կաթողիկէ հաւատքին»:

Մեսրոպ Վրդ. Թեթեան, որ ժամանակին հրատարակեց այս վերկայականը, Յակոբ Դ. Ջուղայեցի իր ուսումնասիրութեան մէջ իրաւամբ կ'ենթադրէ որ վկայագրին հեղինակը պէտք է ըլլայ Ոսկանին աշակերտակից մը¹⁵: Հաւանօրէն Կիրակոս Վրդ.ն է: Վկայագրին կէսէն անդին յոգնակիով կը շարունակուի:

Այս վաւերացութեամբ կու գայ հաստատել այն տուեալները՝ զոր ցարդ քաղեցինք դէպքերուն ժամանակակից դիւանական այլեւայլ գրութիւններէ: Դէպքեր՝ որոնք կը պարզեն Ոսկանի քանադասայ հասակէն սկսող Ողիսականը. փախուստ էջմիածնէն, թափառական կեանք դէպի Պոլիս, Լեւոնտան, դիմադրուելով բաղմադիմի զորականներու յաղագս ուսման:

Երբ տակաւին Ոսկան չէր հեռացած Մեծ Հայքէն, պանդուխտի ցուպը ձեռքը, այսինքն՝ 1634-35 տարիներու շրջանին, ուրիշ վաւերացութեամբ մըն ալ կու գայ վկայելու ի հաստատութիւն անոր դաւանական հաղորդակցութեան կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ: Վաւերացութեան հեղինակն է Գերպ. Պոլոս Պիրոմալիի Արքեպս. որ իր ստորագրութեամբ եւ կնիքով՝ տրուած Հռոմէն, Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ

Եկեղեցիին մօտ, 1663 Դեկտ. 29 թուականին, լատիններէն լեզուով, կու գայ ամբողջացնել նախորդին բովանդակութիւնը:

Հոս ալ կը հաստատուի թէ 1634 թուականէն սկսեալ, Ոսկան երիտասարդ, Հ. Պիրոմալլիի միջոցով, Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ կեդրոնին հետ՝ իր եկեղեցական հաղորդակցութիւնը յայտարարած է: Վաւերաթուղթը կ'ըսէ. «Իմ առջեւ դաւանեցաւ Ս. Հռոմէական Եկեղեցւոյ կաթողիկէ դաւանութիւնը»: Այդ իսկ պատճառով, կը շարունակէ վաւերաթուղթը, Ոսկան հարկադրուեցաւ վտարանդիութեան, պէսպէս նեղութիւններ կրելով, մինչեւ Կ. Պոլիս. ան երկու տարի պանդուխտ ալ եղած է Լեհաստան, եւ հուսկ 1641ին Հայաստան վերադարձած, ուր որ «աւելի ծանր վիշտեր կրած է» մինչեւ 1658 տարին, երբ «Հայոց աթմեան Յակոբ Պատրիարքը [Ջուղայեցի Կաթողիկոս] իր դաւանական նամակն ուղարկեց ծայրագոյն Քահանայապետին»¹⁶:

Դիւանական վաւերաթուղթերու լոյսով կը տեսնենք թէ Ոսկան Վրդ. Երեւանցին ատեն մը ենթարկուած է հաւատաքննական հետապնդումի, որ տեւած է մինչեւ 1658 թուականը: Վերոյիշեալ վաւերաթուղթը կը յաւելու նաեւ թէ Ոսկան անխախտ մնացած է իր յարումին մէջ՝ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութեան, «ի հեճուկս ընդդիմութեանց ու թշնամութիւններու»: Մանաւանդ թէ ջանացած ալ է, իր կողմէ, իր հայրենակիցներէն ալ շահիլ դէպի իր տեսակէտը, «տոհմային մատենաներու վկայութիւններու» լոյսին տակ փարատելով անոնց տատամսութիւնները:

Ոսկանի այս հաստատամտութեան ուրիշ վկայութիւն մըն ալ տուած է Հ. Պիրոմալլի, իր 1651ի Յուլիս 19ի նամակին մէջ, որ ուղղած է Սպահանէն ՀՍ.ի Ժողովին Նախագահ Կարդինալին: Նշանակալից Յետ գրութեամբ մըն է. «Ոսկան՝ հայ վարդապետը, կը գրէ Պիրոմալլի, ընկերը Կիրակոսին՝ որ Պոլսոյ Պատրիարք եղած էր ու վախճանեցաւ, մեծապէս հալածուած է կաթողիկէ հաւատքը քարոզելուն համար, ի բացակայութեան Կաթողիկոսին: Կը յաւակնին զըրկել զինք նոյնիսկ իր վարդապետական աստիճանէն ու քահանայութենէն: Ան կը խորհի դիմել Սրբազան Հօր ու սպասել անկէ գալիք հրահանգներուն»: «Տասը տարիներ առաջ ինծի հետեւեցաւ դէպի Պոլիս եւ Լեհաստան, ու հնազանդութեան գիր զրկեց: Ուստի յանձնարարուած կը նկատուի Ձեր վսեմաշուք Տէրութեան»¹⁷:

16. AP, SOCG (Asia - Armeni), v. 223, f. 183-189. Մ. Վ. ԹԵՐԱԶՅԱՆ, Ամպ, էջ 38-40:

17. Հոս կու տանք նաեւ Հ. Պիրոմալլիի 1651 Յուլիս 19 թուակիր նամակին Յետ գրութեամբ, իր իսկ բնագրին մէջ. AP, SOCG, v. 292, ff. 238-238v. PS. «Il P. Oscano Dottore degli Armeni e compagno di Ciriaco, morto Patriarca armeno di Costantinopoli, è gravemente perseguitato per

Այս տեղեկութենէն երեւան կ'ելլէ որ Ոսկան 1651ի ամառը, իր վարժապետին դիմած է՝ խորհուրդ առնելու, եւ անոր պարզած է

predicare pubblicamente la fede cattolica, tanto che adesso, in assenza del Patriarca (FILIPPO), pretendono di privarlo del Dottorato e del sacerdozio, pubblicando per heretico della fede armena. Pensa ricorrere alli piedi del SS.mo Padre, e alli suoi comandamenti. Attualmente dieci anni sono da Costantinopoli e da Polonia, per dove mi seguitava, scrisse lettere di obbedienza. Perciò da se medesimo resta raccomandato a Vostra Eminenza».

Անցողակի ըսեմք որ Կիրակոս Պատրիարքը Կ. Պոլսոյ, ընկեր մեր Ոսկանին, է նոյն ինքն Կիրակոս Վրդ. Երեւանցին, որ կանուխ մեռաւ:

Կը թուի թէ Ոսկան Վրդ., այնքան նեղուած է իր հակառակորդներէն, որոնք կ'օգտուէին Փիլիպպոս Կաթողիկոսի բացակայութենէն, որ նոյն իսկ պահ մը խորհած է Հռոմ դիմել: Հ. Պիրոմալլի, իր նամակընկալ Կարդինալին կ'ըզէ ըսել՝ թէ Ոսկան Վրդ. կարօտ չէ յանձնարարութեան, վաղուց Ձեզի ծանօթ ըլլալով անոր կեցուածքը՝ Հռոմի Եկեղեցիին հանդէպ:

Ա. Դաւթեան, իր «Ոսկան Երեւանցի Հայ Տպագրութեամբ մեծ Երազմուտը» յօդուածին մէջ («Սիոն» 1966, թ. 2-3, էջ 90-91), յետ հարուածելու, անխտիր բոլոր կաթողիկէ քարոզիչները, Հ. Պիրոմալլիի մասին հետեւեալը կը գրէ. «Հոն է որ Ոսկանի կեանքին մէջ մեծ փոփոխութիւն յառաջացնող ամսի մը համդիպեցաւ», այսինքն Հ. Պիրոմալլին. «որ Հռոմէն զրկուած գործիչ մըն էր», որ նոյնիսկ կրցած էր «թափանցել էջմիածնէն ներս եւ Փիլիպպոս Կաթողիկոսին հետ ծանօթանալ»: Սա, որուն մէջ, կը շարունակէ յօդուածագիրը, զգուշութիւնը լծուած էր խորամանկութեան, սքողելով իր ծրագիրները շղոմ խօսքերու տակ, շատերուն վստահութիւնը շահած էր, որոնց կարգին «աղանաժիտ» վարդապետը, Նոր-Ջուղայէն նոր հասած:

Պատմականօրէն, հարկ է վեր հանել թէ Հ. Պիրոմալլիի էջմիածին մուտքը, իբր ուսուցիչ, Փիլիպպոս Կաթողիկոսին հրաւերով եղած է: Նամակագէտ Ոսկան ալ, Նոր-Ջուղայէն կանչուեցաւ՝ որպէսզի աշակերտի այդ Միսիոնարին: Վարկապարզ են ինչ ինչ որակումներ: Առ. Դաւրիժեցի, ժամանակակից պատմիչ, կը հաստատէ թէ Փիլիպպոս Կթղ. գործածած է Պիրոմալլիի աջակցութիւնը՝ Լվովի հարցը կարգադրելու համար: Ինչ որ մեր այս մենագրութենէն ալ յայտնի է:

Իսկ բացատրելու համար Ոսկանին կրած նեղութիւնները, յարգելի յօդուածագիրը կը ճշնի այսպէս ձեւել. Պիրոմալլիին հայերէնը աղքատ եւ աղճատ էր, Պրոպագանդայի հայերէնէն, որ Ոսկանի վրայ ազդեց:

Ասիկա հաւանական է: Ոչինչ զարմանալի՝ որ ընդհանուր հմտութեամբ ու գիտական մեթոտով զօրաւոր վարժապետ մը ազդէ նորոգ աշակերտի մը վրայ: Բայց ինչ որ անհասկնալի կը թուի մեզի, յօդուածագրին անկէ հանած հետեւութիւնն է. հայերէն լեզուի շեղումներուն վերագրել Ոսկան Վրդ.ին կրածները իր եղբայրակիցներէն, որ հալածամքի ձեւ ստացած է եւ տանեակ տարիներով երկարած:

Կը պակսի համեմատութիւնը նշանակուած պատճառին ու արդիւնքին միջեւ: Մինչեւ իսկ փորձե՞լ զրկել զինքը իր վարդապետական աստիճանէն ու քահանայութենէն. եւ այդ՝ հայերէնի շեղումներուն համար: Այդ դարուն, քանի՞ քանի՞ վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ կը շրջէին՝ որոնք Ոսկանի գիտցած հայերէնին կէսին չափ ալ չէին գիտեր:

իր դժուարին կացութիւնը: Դէպքը պատահած է, կ'ըսուի հոն, Կաթողիկոսին բացակայութեան: Իսկապէս ալ, Փիլիպպոս Կաթողիկոս, 1651ին, տասնեութեան եպիսկոպոսներով ու 70 վանականներով, Երուսաղէմ ուխտի ելած էր: Չորս ամիս կեցաւ Սուրբ Քաղաքը: Հոն, իրեն հանդիպեցաւ Սսոյ Կաթողիկոսը, Ներսէս Սեբաստացի, եւ 13 յօդուածներով համաձայնութիւն մը գոյացաւ՝ զոյգ Աթոռներուն միջեւ, ուր յանձնառու կ'ըլլային կողմերը փոխադարձաբար յարգելու իւրաքանչիւր Աթոռին իրաւունքները:

Փիլիպպոս՝ սուրբ Երկրէն անցաւ Կ. Պոլիս, ուր փառահեղ ընդունելութիւն դտաւ: Հոն ալ կարգադրեց ներքին վէճեր, ու նաեւ ընդունեցաւ Լվովի Արքեպիսկոպոս Նիկողայոսը: Եւ, համաձայն Երեմիա Չէլէպիի Օրագրութեան, 1653ի Մարտ 26ին Կաթողիկոսը հրաժեշտի քարոզը տուած է Ս. Նիկողոս եկեղեցիին մէջ, հաւատացեալներու հոծ բազմութեամբ: Եւ միեւնոյն տարուան Օգոստոս ամսուն, Վերափոխման տօնէն առաջ, արդէն հասած է իր Աթոռը, Ս. Էջմիածին:

Ուրեմն, 1651-1653 տարիներուն, Փիլիպպոս Կաթողիկոս ոչ միայն իր Աթոռէն հեռու կը չըլէր, այլ նաեւ Արեւելեան Հայաստանէն դուրս: Ընդդիմադիր խումբը, որ դադափարակից չէր անշուշտ Ոսկան Վրդ.ին, ժամանակ եւ հնարաւորութիւն ունէր նեղելու Ոսկանը: Անոնց հե՞տ էր արդեօք նաեւ Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցին, Ոսկանի երիտասարդութեան ընկերը. կարելի է: Ամէն պարագայի, այս դէպքերէն կրնանք հետեւցնել՝ թէ Ոսկան եթէ ենթարկուած է ճնշումի ու հակառակութեանց, հեղինակները եղած են աւելի ընդդիմադիր խմբակ մը՝ քան թէ ժամանակին կաթողիկոսները. խմբակ՝ որ վերջիններուս վրայ ալ յանդգնած է բանեցնել իր ազդեցութիւնը, շնորհիւ դարուն դժխեմ պայմաններուն:

Իրական պատմութեան տուեալները շատ հեռու կը թուին ըլլալ յարգելի Ա. Գալայճեանի հնարած շարժառիթներէն, իբրեւ թէ Ոսկան շնորհազուրկ եղած ըլլայ՝ պարզապէս Հ. Պիրոմալլիի հայկաբանութենէն կրած ազդեցութեանց պատճառով: Բուն շարժառիթը եղած է Ոսկանին վճիտ կեցութեամբ հանդէպ Կաթողիկէ եկեղեցիին կեդրոնին՝ Հռոմի¹⁸:

Վերեւ յիշատակուած 1663 Դեկտ. 17 թուակիր յանձնարարագիրը լիով կը համաձայնի, նոյն տարուան Դեկտ. 29 թուին տրուած վկայականին յայտարարութեանց հետ, ուր կ'ըսուի թէ «Յիշեալ Ոսկան [Գերապայծառը], Հայաստան վերադարձին, 1641 թուին, ընդունուեցաւ հազարուէկ նեղութիւններով: Ուրիշներուն արգիլուեցաւ իր ընկերակցութիւնը, որպէսզի չսորվին կաթողիկէ դաւանանքը. բայց

ան երբեք չէր դադարել զայն սորվեցնելէ: Յաճախ կրկին բանտարկուելու եւ վարդապետական աստիճանէն զրկուելու վտանգին մէջ գտնուեցաւ: Բայց միշտ մնաց հաստատ՝ կաթողիկէ ճշմարտութեան մէջ»:

«Այս հալածանքները, կը ճշտէ յանձնարարագիրը, տեւեցին մինչեւ 1658 թուականը, երբ Գերպ. Պիրոմալլի Արքեպիսկոպոսը կանչուած ըլլալով՝ Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միութեան մասին բանակցելու, համաձայնութեան մը յանգեցաւ ներկայ Պատրիարքին՝ աշխնքն՝ Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսին՝ հետ: Առաջին տարիներուն, այս Պատրիարքը զինքը [Ոսկանը] ամէնէն աւելի հալածեց. սակայն վերայիշեալ միութեանէն ետք, ցոյց տուաւ եւ կը շարունակէ ցոյց տալ թէ զինքը կը սիրէ եւ իրեն կը հետեւի հաւատքի մէջ. եւ նոյնին [Ոսկանին] միջոցով կը վստահացնէ իր անձնական որոշման մասին՝ զոր կատարած է Նորին Սրբութեան ուղղուած նամակով մը. ուստի զինք զրկեց հաստատելու համար ասիկա»¹⁹:

Այս գրուածքը Ոսկանին իբր ընծայագիր տրուած է նոյն ինքն Պիրոմալլի Արքեպիսկոպոսէն, Հռոմ քաղաքին մէջ, ուր Ոսկան նոր հասած էր, 1663ի աշնան, եւ ուր գտաւ իր նախկին վարժապետը:

1663ի յանձնարարագրին բովանդակած այս տեղեկութիւնները, ակնարկուած դէպքերէն շուրջ քառորդ դար յետոյ՝ տրուած Հռոմ, ուր հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան ծրագիրով՝ կը գլուխդէր ինք Ոսկան Վարդապետն ալ, եթէ համապատասխանէին դէպքերու հոլովոյթին, անշուշտ թէ Ոսկան այդպիսի վկայագրով մը չէր կրնար ներկայանալ ՀՍ.ի Ժողովին՝ իբր իր հաւատարմագիրը:

Աւելի ուշ, 1670ի Նոյեմբեր 17ին, Ոսկան ինքն ալ, անձամբ գլուխդէր նամակին մէջ, ուղղուած առ Նախագահ Կարդինալ ՀՍ.ի Ժողովին, կը հաստատէ ուրիշներու գրածները իր մասին: Այդ նամակին պատճէնը իտալերէն է, աղերսագրի բնոյթ ունի: Թարգմանաբար հոս կու տանք միայն ինչ որ կը վերաբերի իր կեանքի այս շրջանին:

Ոսկան նախ կը հաստատէ հոն իր հաւատարմութիւնը Հռոմի եկեղեցիին հանդէպ. կը յիշատակէ իր կրած նեղութիւնները եւլն. ու կը յարէ. «Թող գիտնայ Ձեր Վսեմութիւնը որ քառասուն տարի առաջ, Նախիջեւանի Արքեպիսկոպոս Պիրոմալլիի միջոցով կաթողիկէ ճշմարտութիւնը ճանչցայ, եւ իսկոյն ձեռնարկեցի քարոզել զայն այլեւայլ տեղեր, մանաւանդ թէ նոյնինքն մեր Պատրիարքին [աշխնքն՝ Էջմիածնի Կաթողիկոսին] բնակավայրը. հրապարակաւ ու գաղտնօրէն: Ասոր համար շատ արհամարհանք ընդունեցայ եւ հա-

19. AP, SOCG, (Asia - Armeni), v. 223, f. 183. Մ. Վ. ԹԵՐԶԵԱՆ, Անգ, էջ 88-40:

18. ՏԵՄ «Միւռն» 1968, Բ. 2-3, էջ 90-91:

լածուեցայ տեղէ տեղ, ատուած՝ ոչ թէ Պատրիարքէն [Կաթողիկոսէն] միայն, այլ նաեւ բոլոր եպիսկոպոսներէն եւ նոյնիսկ իմ արեւնակիցներէս: Հոսակ՝ մեկնելով անկէ, Հռոմ հասայ, բարեյիշատակ Տեառն մերոյ Աղեքսանդր է. Պապին (1655-1667) ատեն, որմէ խընդրեցի որ թոյլ տրուի ինծի հայերէն Աստուածաշունչը տպել Հռոմ. բայց ինծի ըսուեցաւ որ տպէի հոն՝ ուր կար տպարան, այսինքն՝ Ամսդերտամ»²⁰:

Ոսկան կը հաստատէ ինչ որ իր մասին գրած էին իր ժամանակակիցները, վերեւ յիշատակուած մեղմէ, բարեկամ կամ ծանօթներ. այսինքն՝ թէ 1670էն քառասուն տարիներ առաջ, այն է չուրջ 1630ին (որ մերձաւոր թուական մըն է անշուշտ, քանի որ Ոսկան Սպահանէն էջմիածին եկաւ 1633ին), Ոսկան Կաթողիկէ Եկեղեցիին հետ հաղորդակցութեան մէջ մտած է, եւ ասոր հետեւանքով ալ հալածուած է, եւ թէ Հռոմ եկած է Աղեքսանդր է. Պապին օրով, 1663ին, հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան հարցով:

Այս վկայութիւնները ցոյց կու տան, անհերքելի կերպով, թէ երիտասարդ Ոսկան, Աստուածաշունչի ու եկեղեցական գիրքերու հրատարակչի իր կոչումէն անկախօրէն եւ անկէ երեք տասնեակ տարիներ առաջ ճշտած էր իր ուղղափառ կեցութեան՝ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութեան:

ՈՍԿԱՆ՝ ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՎԵՀԻՆ

ՎՍՏԱՀՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴԻԸ, 1658ԷՆ ՍԿՍԵԱԼ

1658 թուականը, նշուած վերոյիշեալ վաւերաթուղթերէն, այն թուականն է՝ երբ Ոսկան Վրդ. յարաբերութիւնները ներդաշնակուած են Յակոբ Դ. Զուղայեցի Կաթողիկոսին հետ. հետեւաբար՝ կարելոր անկիւնադարձ մը նկատելի է Ոսկանի կեանքին մէջ:

Պէտք է ենթադրենք որ Ոսկան Վրդ. երբ Յակոբ Դ. Զուղայեցի Կաթողիկոսին վստահութիւնը շահեցաւ, 1658 թուականէն սկսեալ, իրմէն ալ ընդունած ըլլայ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը: Լէօ ալ այսպէս կը խորհի²¹:

Այդ անկիւնադարձը հնարաւոր եղած է, ճիշտ անոր համար՝ որ ինքը Կաթողիկոսն ալ, իր իսկ կեցութեանը Հռոմի Եկեղեցիին հանդէպ ճշտած է եկեղեցական հաղորդակցութեան Actenով մը:

20. AP, SOCG, v. 427, f. 149. Հ. Պ. ԱՆԱՆԻԱՆ, Ոսկան Վրդ. Նամակամիմ, «Բազմավէպ» 1966, Թ. 11-12, էջ 299-300: Դիտելի է որ Հ. Պիրումալի, 1670 թուականէն քառասուն տարի առաջ՝ տակաւին եպիսկոպոս չէր: Ոսկան գրելով 1670 թուականին, անձ մը կը յիշատակէ՝ որ այլեւս ամէնուն ծանօթ էր իբր եպիսկոպոս:

21. Տե՛ս Հայոց Պատմութիւն, հտ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 447:

Ոսկանի կենսագրական տուեալներուն մէջ ալ, այնպէս՝ ինչպէս ինք համառօտած է Առաք. Դաւրիթեցիի Պատմութեան Ծէ. գլուխին մէջ, ասոր մասին կայ քողարկեալ ակնարկ մը: Հոն կը կարդանք իսկապէս, որ Զուղայեցի Կաթողիկոսն ալ «սկսաւ խոտել [զՈսկան]», առ ժամանակ ինչ»: Հաւաստում մը՝ որ կը զուգադիպի վերեւ յիշուած վաւերաթուղթերուն յայտարարութեանց հետ: Մինչդեռ, ակնարկուած հաղորդակցութենէն յետոյ, որուն թուականը մենք այլուստ կը ճշտենք 1658ին, «ցոյց տուաւ եւ կը շարունակէ ցոյց տալ թէ զինքը [Ոսկանը] կը սիրէ եւ իրեն կը հետեւի հաւատքի մէջ...»:

1658 թուականին տեղի ունեցած այս անկիւնադարձին մասին կայ ակնարկ մը նաեւ այն Յուշագրիմ մէջ, զոր յօրինած է ՀՍ. ի Ժողովին դիւանապետը, երբ Ոսկանին առաջարկը պիտի ենթարկուէր Ժողովին քննութեան: Հոն, Ոսկանին համառօտագիծ կենսագրականին մէջ ալ կ'ըսուի թէ ան 1658 թուականէն սկսեալ եղած է Զուղայեցի Կաթողիկոսին վստահութեան մարդը: Այս վաւերաթուղթը պիտի արտատպենք մեր Յաւելուածին մէջ:

Ուրեմն՝ Ոսկան, այդ թուականէն սկսեալ գտած է Ս. Էջմիածնի Վեհին հաճութիւնը, այնու որ Կաթողիկոսին կեցութեան մէջ ալ նոր ուղղութիւն մը տեղի ունեցած է՝ եկեղեցական հաղորդակցութեան դէպի Հռոմի եպիսկոպոսը:

Հոս անցողակի նշենք որ 1658 թուին, պատմութեան բեմէն բացակայ էր Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցի, այն անձը՝ որ Հ. Պիրումալիի կողմէ Հռոմի հետ հաշտութեան ու հաղորդակցութեան ընդդիմադիր հոսանքին գործօն պարագլուխը որակուած էր. Սիմէոն, 1656ին, իբր Կաթողիկոսական Նուիրակ՝ Եւդոկիա առաքուած, յաջորդ տարին, 1657ի Փետր. 27ին վախճանեցաւ, ինչպէս կ'աւանդէ Դաւրիթեցին²²:

Զուղայեցի Կաթողիկոսին կենսագրութեան այս անկիւնադարձը կազմող դէպքերուն շուրջ բաւարար լոյս կը սփռեն ինչ ինչ մանրամասնութիւններ, զոր մեզի կու տայ Պիրումալի, Նախիջեւանի հայալատին թեմին Արքեպիսկոպոսը:

1661 Սեպտեմբեր 16 թուակիրով, ուղղուած ՀՍ. ի Ժողովին, կը գրէ ան. «Մինչ կը պատրաստուէի Նախիջեւանէն դէպի Հռոմ ճամբայ ելլելու, կանչուեցայ Կաթողիկոսէն [այսինքն՝ Էջմիածնի Յակոբ Զուղայեցիէն], Սուրբ Հաւատքին հայող կարելոր խնդրի մը համար»: Այս հրաւերը, կը շարունակէ նամակագիրը, հետեւանք է այն տեսակցութեանց, որոնց ընթացքին «կանխապէս միասին պատճառաբանած էինք», տրուած ըլլալով որ «հակառակ ճանապարհի դժուարութիւններուն եւ իմ տկարութեանս, Զատիկէն ի վեր՝ իր

22. Տե՛ս Պատմութիւն, ապ. Ամսդերտամ, 1669, էջ 312-314:

քովը կը գտնուէի»²³։ Այդ բանակցութիւնները յանգած էին 1661 Սեպտեմբեր 28 թուակիր նամակին, զոր Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոս կ'ուղղէր առ Աղեքսանդր է. Պապ։ Յիշեալ թուղթին բնագիրը ընթերցողը կրնայ գտնել Մեսրոպ Եպս. Թերզեանի ծանօթ մենագրութեան մէջ²⁴։

Յիշեալ թուղթը եկեղեցական հաղորդակցութեան գիր մըն է, Զուղայեցի Կաթողիկոսին կողմէ գրուած Հռոմի Եկեղեցիին։ Հոն Կաթողիկոսը նոյնիսկ կը յայտնէ բաղձանք մը՝ անձամբ Հանդիպելու Հռոմի Եպիսկոպոսին. «Աստուած զիս անարժանս արժանի արասցէ մարմնաւոր աչօք Հպել ի Սրբութիւնդ, որով լինիցի պատճառ բերկրութեան սրտիս իմոյ եւ կատարումն բաղձանացս Հոգւոյս»։ Մինչ այդ, կը յաւելու, ներկայապէս թող Պիրոմալի Արքեպիսկոպոսը ըլլայ իմ թարգմանս։ Կաթողիկոսին այս գիրն ալ Հռոմ տանողը նոյն ինքն Պիրոմալին էր։

Հաւանական է որ Ոսկան Վրդ. տեղեակ ըլլայ Յակոբ Զուղայեցիի եւ Պիրոմալիի այս խօսակցութեանց, եթէ որոշ դեր մըն ալ ինք ունեցած չէ²⁵։

Պիրոմալի Արքեպիսկոպոսը 1662ին սկիզբը Լիվորնոյ հասած է, եւ իր Փետրուար 28 թուակիրով Հռոմ կը հաղորդէ իր մօտալուտ ժամանումը. ինչ որ արդէն անցեալ Յուլիսին կանխած իմացուցեր էր, կը գրէ, եւ թէ այս անգամ կու գայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին նուիրակութեամբ՝ առ Սրբազան Քահանայապետը, իր հետը բերելով երեսնամեայ առաքելութեան արդիւնքը։ Դեռ շարունակելով, կը գրէ. «Ճամբու ծախսս Հոգացին Հայ վաճառականները։ Կաթողիկոսը ուղեց ինծի 50 սկուտ տալ. ըսի՝ թէ իրմէն միայն սիրելիութիւն կ'ուզեմ, ոչ թէ դրամ։ Ու չառի։ Ներկայիս Լիվորնոյ կը գտնուիմ, Ս. Յակոբի Lazaretը, հաց ու ջուրով եւ գրեթէ մերկ, հիւանդութիւններու ենթակայ»²⁶։

Պիրոմալի Հռոմ բերած կաթողիկոսական գիրը յանձնելէն՝ ամիսներ յետոյ, 1662 Յունիս 4 թուակիր նամակով Ս. Ժողովի Քարտուղարէն կը խնդրէ իմանալ ելքը Կաթողիկոսին գրութեան, որուն մէջ, կը գրէ, կար նաեւ clause մըն ալ։

Յակոբ Զուղայեցիի գիրը՝ Ս. Ժողովի 1663 թուականի Յունուար 23ի նիստին օրակարգի նիւթ եղած է, որուն նուիրակեալ թարգմանը Պիրոմալի Արքեպիսկոպոսն էր։ Կարդինալ Սֆորցա (Sforza) Ժողովին պաշտօնական զեկուցողն է, որ չ'անհոգանար այս օրակարգին

հետ աղերս ունեցող այլ տեղեկութիւններ ալ յաւելու իր զեկուցումին մէջ. այսպէս Հելիոպոլսի տիեզրասաւոր Եպիսկոպոս François Palluի Հանդիպումը Նրից Եկեղեցեաց (Tre Chiese) Կաթողիկոսին (այսինքն՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին), ու նպաստաւոր վկայութիւնը՝ ի հաստատութիւն անոր կաթողիկէ համոզումներուն։

Զեկուցող Կարդինալը, հուսկ կը յաւելու իր կողմէն ալ իր անձնական անդրադարձութիւնները, որոնք են. ա) թէ շատերուն կարծիքը նոյն է. բ) թէ ատիկա կը յայտնուի նաեւ առանձնական խօսակցութիւններէն՝ զոր Կաթողիկոսը ունեցեր է Պիրոմալի Արքեպիսկոպոսին հետ. գ) թէ Աղեքսանդր է. Պապին ուղղած նամակով կը ճանչնայ զինք՝ իբր Գերագոյն Գլուխ Եկեղեցւոյ. դ) եւ թէ հուսկ՝ իր մտադրութիւնը կը յայտնէ անձամբ Հռոմ գալու²⁷։

ՀՍ.ի Ժողովին Կարդինալները, յետ նկատի առնելու բոլոր տրեւելները, նաեւ Հելիոպոլսի կողմէ հայթայթուած նպաստաւոր տեղեկութիւնները, կը յանգին հետեւեալ եզրակացութեան. «... կը բաւէ որ իր նամակին մէջ, գրուած առ Նորին Սրբութիւն, իմֆրիմֆր կաթողիկէ կը դաւանի»²⁸։

Ըստ այսմ ալ Աղեքսանդր է. Պապը կը պատասխանէ Յակոբ Զուղայեցիին, իր 1662 Օգոստոս 5 թուակիր թուղթով²⁹։

Պապին այս պատասխանը, որ անշուշտ լատիներէն գրուած է, հայերէն խնամուած թարգմանութեամբ՝ հրատարակած է, իր ծանօթ մենագրութեան մէջ, Մեսրոպ Եպս. Թերզեան (բնագիրը տե՛ս մեր Յաւելումածին մէջ)։

Ուրեմն, 1658 թուականը, իբր սկիզբ Յակոբ Կաթողիկոսին վերաբերումին բարեփոխութեան՝ հանդէպ Ոսկան Վրդ. Երեսնցիին, հաստատուած՝ զանազան վաւերաթուղթերու մէջ, զոր մինչեւ հիմա տեսանք, հեռի՝ առասպել մը ըլլալէ, պատմական իրողութիւն մըն է։ Թէեւ Հ. Պիրոմալի որոշ ձգտում մը կ'արտայայտէ ինքիւն վերադրելու ամբողջութիւնը այդ ձեռնարկին, բայց անշուշտ թէ Զուղայեցի Կաթողիկոսի այդ ելոյթին մէջ իր որոշ դերը պէտք է ունեցած ըլլայ նոյնինքն Ոսկան Վրդ.։ Սա ունի արդէն ուշագրաւ ակնարկ մը այս մասին, իր այն նամակին մէջ, զոր 1670ի Նոյեմբեր 17ին ուղղած է ՀՍ.ի Ժողովի Նախագահ Կարդինալին, ուր կը գրէ թէ վախ չէ ունեցած «նոյն ինքն մեր Պատրիարքին [Կաթողիկոսին] բնակավայրին մէջ, - այսինքն՝ Էջմիածին, - հրապարակաւ եւ զաղտնօրէն արտայայտուիլ ի ջատագովութիւն կաթողիկէ միութեան», այս է՝ եկեղեցական հաղորդակցութեան Հռոմի Եկեղեցիին հետ։

23. AP, SOCG, v. 222, f. 80.

24. Տե՛ս ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, ԱՅԳ, էջ 119-122։

25. AP, SOCG, v. 222, f. 88-89.

26. AP, SO (Asia - Armeni), v. 222, f. 76.

27. AP, Acta, v. 32, f. 64, n. 12.

28. AP, Acta, v. 32, f. 8. PETROWICZ, ibid. p. 199.

29. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ԹԵՐԶԵԱՆ, Յակոբ Զուղայեցի, էջ 123-127։

François Pallu, Արքեպիսկոպոս Հելիոպոլսոյ, այլապէս կու գայ հաստատելու մթնոլորտի այդ փոփոխութիւնը էջմիածնի Կաթողիկոսին եւ Ոսկան Վրդ.ի միջեւ, Երեւան եւ Ս. Էջմիածին կատարած իր այցելութեան նկարագրութեան մէջ: «Յունիս 6ին [1662ի], երբ մօտեցած էի, կը գրէ, Կաթողիկոսանիստ Աթոռին, յուզումով կը լսէի զանգակներուն ղողանջը էջմիածնի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքին, որոնք կը հնչեցնէին ի պատիւ օտար հիւրերուն: Վեհարանի դրան առջեւ մեզ ընդունող երկու Եպիսկոպոսներէն մէկն էր «Ոսկան անուն Հայաստանցի եպիսկոպոս մը, որ շատ հաւատացեալ կաթողիկէ է»³⁰:

Փրանսացի այս միսիոնար եպիսկոպոսը, որ դէպի Չինաստան իր առաքելավայրի երթին, ուզած էր Դաւթէժէն շեղում մը կատարել դէպի Երեւան, այցելելու համար Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մայր Աթոռը. ու մինչ Ոսկան Եպիսկոպոսին կաթողիկէի որակում կու տայ, միեւնոյն ձեւով չ'արտայայտուիր երբ կը յիշէ Ստեփան Վարդանովիչը: Մանաւանդ թէ զայն հերետիկոս ալ կ'որակէ, Քրիստոսի երկու բնութիւններու մասին անոր հետ ունեցած մէկ խօսակցութեան ակնարկելով:

Այցելու Եպիսկոպոսը հիացումով կ'արտայայտուի վանքին սահաւապետութեան մասին. կը նկարագրէ աստուածային պաշտօնը, երեք եկեղեցիները, Իջման Սեղանը՝ Ս. Գրիգորի նուիրումը, Ս. Գայիանէի ու Հռիփսիմէի տաճարները, ուր տօնական եւ շաբաթ օրերը Ս. Պատարագ կը մատուցուի եւլն. ու կ'ըսէ՝ թէ Հայրապետը ունի իր իշխանութեան ենթակայ 150 եպիսկոպոսներ, թէ Ժառանգաւորացի մէջ 40 աշակերտ կայ, որոնք «կարդալ, գրել եւ Սաղմոսարանը գոց» կը սորվին, եւ թէ «իրենց ամբողջ գիտութիւնը ասոր մէջ կը կայանայ»:

Տարակոյս չկայ թէ Ոսկան Եպիսկոպոսը նոյնինքն Երեւանցին է: Ան որ Լեհաստանէն հայրենիք վերադարձին՝ շնորհազուրկ եղած էր էջմիածնի Գահակալներէն, 1641էն սկսեալ մինչեւ 1658 թուականը: Իսկ հիմա էջմիածնի վեհարանին պաշտօնական այցելուներուն հիւրընկալն է. արդէն Եպիսկոպոս ալ ձեռնադրուած է:

Միջադէպ մըն ալ կը պատմուի Հ. Կղեմէս Կալանոսի կողմէ, որ հեռուէն լոյս կը սփռէ վերոյիշեալ տուեալներուն վրայ: Կալանոս, 1664 Յունիս 26 թուակիր իր մէկ նամակով, ուղղուած Կարդ. Ալպերիչիին, կը գրէ թէ հայ արքեպան՝ Տէր Բասիլիոս – Բարսեղ, որ Հռոմ Կալանոսի աշակերտ էր, իր վարժապետին՝ Հ. Կղեմէս Կալանոսին պատմած է թէ ինչպէս Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսը, մինչ

30. Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ, Էջմիածնի վամբը 1662ին, «Հասկ», 1950, Թ. 8-10, էջ 271-273:

իր սենեակին մէջ կը կարդար Կալանոսի գիրքը «Միաբանութիւն Հայոց Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Ս. Եկեղեցւոյն Հռոմայ», աշխարհական մեծամեծներէն մէկը՝ Կաթողիկոսին ձեռքէն յափշտակած է զայն. եւ թէ ինքը՝ Բարսեղ արքեպայ, սենեկապանը Կաթողիկոսին, վերադարձուցած է զայն³¹:

Այս միջադէպն ալ, հաւանօրէն պատահած ըլլալու է 1660ական թուականէն առաջ, քանի որ այդ դէպքին վկան, նոյն ինքն Բարսեղ արքեպան, սոյն տարուան Ապրիլ 20ին Հռոմ հասած էր, Լեհաստանի վրայով, Հայաստանէն եկած: Միջադէպը պէտք է գետեղել 1658-1660ի մէջ³²:

Այս բոլոր վկայութիւնները կը խմբուին եղելութիւն մը հաստատելու. այսինքն՝ թէ ինչ որ մինչեւ այն ատեն Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսին, ինչպէս նաեւ իր նախորդին, ու Ոսկան Վրդ. Երեւանցիին յարաբերութիւնները կը խանգարէր, եկեղեցական մարզի մէջ, ատիկա այլեւս ներդաշնակուած էր: Հետեւաբար, Ոսկան կը դառնար այնուհետեւ Էջմիածնի Վեհափառին վստահութեան անձներէն մէկը, քանի չկար դաւանական տարաձայնութիւն:

Ոչինչ տարօրինակ Ոսկան Վրդ. Երեւանցիի այս ելոյթին մէջ: Ան, շնորհիւ իր ուղղամիտ եւ արիական նկարագրին, ճշմարտութեան հանդէպ տածած անվրէպ-յարումին, ուրիշ բան չէր ըներ՝ բայց եթէ հետեւիլ իր նախնեաց պանծալի օրինակին, ինչպէս նաեւ իր Ժամանակակիցներէն շատերուն:

Ոսկան կը հաշտեցնէր, իր անձին մէջ, Քրիստոսէն իր աշակերտներուն անձկօրէն աւանդուած կտակը՝ տիեզերական Եկեղեցւոյ կաթողիկէ միութիւնը, իր անշեղ սիրոյն ու հաւատարիմ ծառայութեան հետ՝ հանդէպ Հայաստանեայց Եկեղեցիին ու իր սեփական ազգին:

Իր փայլուն հետեւորդներէն մէկն ալ չեղա՞ւ Մեծ Սեբաստացին, որ իր միաբանական հիմնարկութեամբ՝ տեւական դրութեան մը վերածեց Ժէ. դարու այս Երեւանցի Վարդապետին անհատական ճիւղերը, իր ազգին ու Եկեղեցիին ծառայելու:

31. PETROWICZ, o. c., p. 199.

32. AP, Acta, v. 29, f. 122.

6

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ

ՈՍԿԱՆ ԿՈՒՂԵՒՈՐԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Ոսկան Վրդ. հայրենիքէն, Ուշոյ Ս. Սարգսի վանքէն, հաւանութեն իր եղբոր՝ Աւետիսի միջոցով կը հետեւէր Ամսղերտամի մէջ աշխատող Մատթէոս Ծարեցիի գործունէութեան. ու թերեւս Ոսկան ինքն իսկ եղած էր հեռուէն թելադրողը դաշնադրութեան պայմաններուն՝ զոր Ծարեցի կնքած էր Աւետիսի հետ:

Մ. Ծարեցին վախճանեցաւ 1661ի Յունուար 22ին: Եւ ահա, ըստ Տը Վէէրի, էջմիածին գումարուած եկեղեցական ժողովով, 1662ին, կ'որոշուի որ Ոսկան Վարդապետ, վանահայր՝ Երեւանի մերձ Ուշոյ Ս. Սարգիս վանքին, մեկնի Եւրոպա, հայ Աստուածաշունչի տպման հարցով, անշուշտ ձեռք առնելու համար Ծարեցիին գործը: Առաջել Դաւրիժեցի կը դրէ միայն. «հրամանաւ Տեառն Յակոբու եւ գրով նորին յարուցեալ ի սրբոյ էջմիածնէն, բազմաւ վշտիւ եկն եհաս ի գործարանն [= Տպարանը՝ Ամսղերտամի], յորում տպիւր Շարապնոցն, հրամանաւ նորին, եւ ժամանեալ էր մինչեւ ի Համբարձաւն, ձեռամբ Կարապետի Վ. ի աշակերտի սորին»¹:

Չամչեան առանց մանրամասնելու կը գրէ՝ թէ 1662ին, «հանդերձ աշակերտօք իւրովը», Ոսկան մեկնեցաւ դէպի Իտալիա, յանձնարարազիր մը ձեռքը՝ ուղղուած Իտալիոյ հայերուն: Գիտենք թէ Ոսկան 1662ի Յունիս 6ին տակաւին էջմիածին կը գտնուէր, երբ Հելիոպոլիսի Փրանկիսկոս Պալլիւ Եպիսկոպոսը այցելութեան եկած էր: «Իշխանութեամբ եւ հրամանաւ վեհափառի Կաթողիկոսի եւ Պատրիարքի հայկազեանս սեռի» 1662 թ. Սեպտ. 27ին ելայ իմ երկրէս դէպի Եւրոպա, ու մեծ տառապանքով հասայ Թոսգանայի Լիվորնոյ քաղաքը, կը գրէ Աստուածաշունչի Յիշատակարանին մէջ. «յաղազս տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյ»²: Բալայեան, հետեւելով Լէոյի, Ոսկանի առաջին հանգրուանը եղած է, կ'ըսէ, Ջմիւռնիա³: Ոսկից ծովով մեկնած է դէպի Եւրոպա, եւ ուր առաջին կայանը ե-

1. ԱՌ. ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, Ամդ, էջ 635:

2. Յիշատակարան Ոսկանի Աստուածաշունչին, տպ. Ամսղերտամ 1666, էջ 833-834: Տե՛ս «Սիւն» 1966, Թ. 2-3, էջ 156: 4. ՄԻՔ. ՉԱՄԶԵԱՆ, Պատմ. Գ., էջ 659:

3. «Սիւն», ամդ, էջ 95-96:

ղաւ Լիվորնոյ, ուր հասած պէտք է ըլլայ ամէնէն ուշ՝ 1663 տարուան սկիզբները: Ասիկա կը յիշատակէ ինքն իսկ իր տպագրած Շարականի Յիշատակարանին մէջ, 1665ին:

Լիվորնոյ քաղաքը՝ հանդիպած է իր եղբոր Աւետիսին, որ դէպի Ջմիւռնիա վերադարձի ճամբուն վրայ էր, հետը առած 1200 օրինակ նորատիպ «Յիսուս Որդի»էն եւ 2700 «Սաղմոսարան»էն, զոր Արեւելք կը փոխադրէր վաճառելու:

Հոս, «գտապարանն առի ի ձեռաց նորա՝ ձեռագրով իւրով», կ'ըսէ Ոսկան: Եւ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիին, իրեն ձեռասուն աշակերտին, որ արդէն իրմէն առաջ Ամսղերտամ կը գտնուէր, Ոսկան կը հրահանգէ շարունակել տպարանի գործերը՝ մինչեւ իր ժամանումը: Հոն՝ յետ Սաղմոսարանին, կը ձեռնարկէ Շարականին տպագրութեան:

Ոսկան, հակառակ Ջուղայեցի Կաթողիկոսին տուած յանձնարարազիրին, սկիզբները՝ Լիվորնոյի Հայերուն կողմէ չի գտներ իր աւելնկալած աջակցութիւնը:

Լիվորնոյէն կ'անցնի Հոռոմ: Կ'ակնկալէր անշուշտ հոն գտնել օժանդակութիւն. բայց հոն ալ չի գտներ դրական դիւրութիւններ, բացի պաշտօնական շրջանակներուն հաւանութենէն: Դժուարութեան ճշտումը ինքն իսկ կը գծէ մեզի. «վասն յոգունց պատճառաց ներհականաց» ըսելով, որոնք կու գային «թէ ի մերայնոց ազանց, եւ յիմեանց կանոնաց, զորս մի ըստ միովէ շարադրել ձանձրութիւն»⁴: «Յիմեանց կանոնաց» ասումով Ոսկան կ'իմանայ լատին Եկեղեցւոյ կանոնները, որոնք կը հային մամուլի հրատարակութեան, մանաւանդ սուրբ-գրային հրատարակութեան:

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ՀՌՈՄԻ ՄԵՋ

(1663 աշունէն 1664 Սեպտեմբեր)

1663ի աշնան Ոսկան Վրդ. Հոռոմ է: Բացի վերեւ յիշատակուած զոյգ յանձնարարութիւններէն, որոնք իրեն տրուեցան նոյն տարուան Դեկտեմբեր ամսուն՝ Հոռոմի մէջ, ունէ՞ր արդեօք իր Կաթողիկոսէն ալ մասնաւոր յանձնարարազիր մը՝ այս մասին: Հաւանական է:

Մորերի կ'աւանդէ թէ Ոսկան Վրդ. ընդունուած է Աղեքսանդր Է. Պապէն, որ արդէն ստացած էր, Պիրոմալլիի միջոցով, Յակոբ Ջուղայեցիի 1661 Սեպտ. 28 թուակիր թուղթը. կ'աւանդէ նաեւ թէ Ոսկան Հոռոմ մնացած է չուրջ տասնեւհինգ ամիս⁵: Ինչ որ կը համապատասխանէ մեր ժամանակագրութեան⁶:

4. Ամդ, էջ 157:

5. MORERI, Le Grand Dict. Historique, Paris, 1749, VIII, USCAN.

Ա. Գալայճեան «Սիոն»-ի մէջ լոյս տեսած իր յօդուածին մէջ, կ'ենթադրէ թէ Ռսկանին այս դեգերումը Արեւմուտք, երկու պատճառ ունեցած ըլլայ: Ամսդերտամի տպարանը Իտալիա փոխադրել, Լիվորնոյ կամ Վենետիկ կամ ալ Հռոմ, շնորհիւ Պիրոմալլիի հետ ունեցած բարեկամութեան: Իսկ Հոլանտա, իր հեռաւորութեամբը Արեւելքէն, ճանապարհորդութեան համար մեծ ծախսերու դուռ կը բանար, եւ իբր բողոքական երկիր՝ Հռոմէն լաւ աչքով դիտուած էր: Ու կը խորհրդածէ: Հոսկ՝ կ'աւելցնէ թէ ի գուր էին Ռսկանի ակընկալութիւնները. ան պիտի հանդիպէր այն բոլոր խոչընդոտներուն՝ որոնց իր նախորդները, Ծարեցին, զոյգ Յովհաննէսները եւն... հանդիպած էին: Հռոմ պիտի չթոյլատրեր որ հերձուածող հայերուն ծիսական ու դաւանական դիրքերը լոյս տեսնէին՝:

Որքան անբարեացակամ՝ նոյնքան ալ անճիշտ դատումներ են ասոնք:

Ռսկան՝ Հռոմ ծանօթ դէմք էր, գոյութիւն չունէր հերձուածողի կամ ոչ-հերձուածողի խնդիր: Քիչ առաջ տեսանք թէ ինք Ռսկան որքան առարկայօրէն կը սահմանէր այդ խոչընդոտները, իր լակոնական գրիչով: Տիրող օրէնքներն էին, որոնց յարուցած դժուարութիւնները կը բաղմապատկուէին՝ որքան տպագրելի դիրքերը օտար ու բոլորովին իրենց անծանօթ լեզուով ըլլար:

Միւս կողմէ, պէտք է դիտել տանք թէ ոչ մէկ վաւերաթուղթ մեզի ծանօթ է՝ որուն համաձայն Ռսկան Վրդ. այդ տարիներուն փորձած ըլլայ Իտալիա փոխադրել Ս. Էջմիածնի ու Ս. Սարգսի տպարանը: Այդ ձեռնարկը, այո՛, տեղի ունեցաւ Աստուածաշունչի տպագրութենէն յետոյ: Բայց ո՛չ թէ Հռոմ փոխադրել էր նպատակը, այլ Լիվորնոյ. մինչ փոխադրուել Նուիրակը կ'ուզէր որ Տոսկանայի մայրաքաղաքը փոխադրուէր, որուն սակայն համաձայն չէր Ռսկան. եւ հոսկ ինքը յանդեցաւ, տպարանը Ֆրանսա փոխադրելու ծրագրին, ինչ որ պիտի տեսնենք:

Ռսկանի Հռոմ ժամանումը կը զեկուցուի պաշտօնապէս ՀՍԻ Ժողովին 1663ի Հոկտ. 1ի նիստին մէջ:

Հելիոպոլսի Եպիսկոպոսը, Զինաստանի առաքեալ, որուն նախընթացաբար ակնարկած ենք, կը հիւսէ Ռսկան Վրդ.-ի գուրը, Ս. Ժողովին շրջանակներուն մէջ: Իսկ Պիրոմալլի Արքայս.ը իր կարգին, կը յանձնարարէ զինքը Ս. Ժողովին ուղարկութեան. տալով իր 1663 Դեկտ. 2 թուակիր վկայականը, ուր կը հաստատէ թէ Ռսկան՝ 1634 թուականէն սկսեալ եկեղեցական հաղորդակցութեան մէջ կը գտնուի Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ⁶:

6. Տե՛ս «Սիոն», անդ, էջ 96:

7. AP. SOCG, v. 223, f. 189: Տե՛ս նախորդ գլուխը:

Փաստեր ասոնք՝ թէ Ռսկան Վրդ. Հռոմի պաշտօնական շրջանակներուն համար անծանօթ նորեկ մը չէր:

Հ. Կղեմէս Կալանոս, հայազէտ միսիոնարը, Լեհաստանէն դրեւով, 1664ի Սեպտ. 3ին, նկատած այն պարագան՝ որ Գերպ. Կիերեմովիչ ընդունելի չըլլայ իբր օգնական Եպիսկոպոս Լվովի հայ թեմին, կը խնդրէր Ռսկան Վրդ.-ը իբր աթոռակից՝ Թորոսովիչ Նիկողայոս Արքայս.-ին, յաջորդութեան իրաւունքով, փոխանակ Ստեփանոս Եպս. Վարդանովիչին, որ Զուղայեցի Կաթողիկոսին Աթոռակալն ու դիւանապետն էր⁸:

Հակառակ այս բոլոր որակուած վկայութիւններուն, Ս. Ժողովը՝ հետեւելով դարուն տիրող սովորութեան, Ռսկան Վրդ.-ին կաթողիկէ դաւանութիւնը նորոգել տալէն յետոյ է որ կ'արտօնէ՝ որպէսզի քահանայ ձեռնադրէ, Հռոմի մէջ, Ներսէս անուն հայազգի աշակերտը⁹:

ՀՍ.ի Ժողովին 1663ի Դեկտ. 17ի դումարման, քննութեան ենթարկուեցաւ Ռսկանի աղերսագիրը, որով արտօնութիւնը կը խնդրէր Նոր Կտակարանը հրատարակելու, յետ հայ Թարգմանութիւնը համեմատելու Վալդաստա լատին Թարգմանութեան հետ:

Առ այս Ժողովին որոշումը հաստատական էր, պայմանաւ սակայն «որ գտնուին ձեռնհաս անձեր, առ ի քննութիւն եւ վերատեսութիւն», պարզապէս որպէսզի հաւատարիմ ըլլայ բնագիրին¹⁰:

Յաջորդ տարին, 1664ի Ապրիլ 29ի նիստով Ս. Ժողովը կը պատասխանէ նաեւ Ռսկանի հիմնական խնդրանքին, որ է հայ Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը: Հոն ալ միակ պայմանը այն է՝ որ ըստ կանոնաց կատարուի, «հմուտ անձերու քննութենէն անցընելէն յետոյ»¹¹:

Ոմանք կը համարին թէ Ռսկան ուղած ըլլայ Հռոմ հաստատուիլ: Եւ թէ արդէն Վալդաստայի հետեւելով՝ Հայաստանէն հպումներ ըրած եկած էր Հռոմ: Ոչ մէկ փաստ գոյութիւն ունի ի նպաստ այս վարկածին: Հաւանօրէն, Ռսկան այդ աշխատանքը Հռոմի մէջ կատարած է, տարի մը եւ քանի մը ամիս աւելի բնակութեան շրջանին:

8. G. PETROWICZ, o. c., p. 191.

9. AP. Acta, v. 32, f. 222, n. 2; f. 250, n. 9; f. 266: Գիտելի է որ Արեւմտեան Եկեղեցւոյ կարգապահական օրէնքներուն համաձայն, հաւատացեալ անձէ մը, ժանաւանդ եկեղեցական, հաւատոյ դաւանութիւն պահանջելը, անոր դաւանանքի մասին կասկածներ սնուցանելու ապացոյց չէր: Ոեւիցէ մէկէն՝ որ եկեղեցական պատասխանատու պաշտօն կը ստանձնէր, կամ նոյնիսկ կը օտանար աստուածաբանական ուսմանց վկայական, կամ դասարեմ մը պիտի գրաւէր՝ եկեղեցական ուսուցման, նախապէս կը պահանջէին, այն ժամանակ, հաւատոյ դաւանանքի acte մը:

10. AP. SOCG, v. 223, f. 187; Acta, v. 32, f. 294, n. 14.

11. AP. Acta, v. 32, f. 294, n. 14.

Եթէ Ոսկան Ամսդերտամ հաստատուեցաւ, Հռոմի դիտութեամբ էր¹²:

Եւ իսկապէս, 1664ի Սեպտեմբեր 22ին, Ս. Ժողովի դումարման առթիւ, կ'որոշուի հոգալ Ոսկան Վրդ.ի ուղեծախսը դէպի Ամսդերտամ: Նոյն տարուան Հոկտեմբեր 7ին կը տրուի նաեւ, բացի ուղեծախսէն, եկեղեցական սպասներ, սկիհ ու բարեպաշտական մետաղներ, ներողութեամբ ճոխացած¹³:

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ԼԻՎՈՐՆՈՅԻ ՄԷՋ (1665)

Ոսկան Հռոմէն կ'անցնի նախ Լիվորնոյ, ուր 1665ի փետրուար ամսուն պայմանագրութիւն մը պիտի ստորագրէր Զուգայեցի երեք հայ վաճառականներու հետ, ինչ որ իր Աստուածաշունչի Յիշատակաբանին մէջ հաստատուած է¹⁴: Անոնք էին. Ստեփանոս Խոնենց, Թէոդորոս Բլոբեշենց եւ Պետրոս Տէր-Աւագենց, Զուգայեցիներ:

Ոսկան այսպէս յաջողեցաւ ապահովել իր այս մեծ ձեռնարկին նիւթականը, չնորհիւ յիշեալ ազգասէր վաճառականներուն, «յետ բաղմաց հակառակութեանց սուտակասպասից եւ փաստուաց մերայնոց ազանց, որք ոչ զօգուտ ազգին եւ զսրբոյ Աթոռոյն, այլ զանձանց զցանկութիւն, եւ կամաց զհաճութիւն կամէին ընդ. որոց ընդդէմակայեալ զոչինչ ետու հաւանութեան բանս: Այլ ընդ երկոց հաւատարմագունից վերիդրեցելոց արանց եւ քրիստոսասիրաց, յետ բաղմաց քննութեանց եւ հարցափորձութեանց, միաբանեցայ սիրով եւ դաշնագրականաւ դրով. զի սոքա երեքեանս ընդ իս հոգասցին դամենայն զծախ վերողրեցելոյ մատենին [= Աստուածաշունչի] մինչեւ ցաւարտ, առ յօգուտ ազգիս եւ ի շահ սրբոյ Աթոռոյն [Էջմիածնի]»¹⁵:

Ըստ այս դաշնագրութեան, 1665ի փետրուար 20ին կնքուած, Պր. Ստեփանոս եւ Պ. Պետրոս կը խոստանան տպելիք Աստուածաշունչին վաճառումով դոյանալիք դրամէն իրենց ինկած բաժինը՝ յատկացնել Ս. Էջմիածնի. իսկ Պ. Թէոդորոս կը խոստանայ իր բաժինին կէսը յատկացնել Երուսաղէմի վանքին, միւս կէսը Ուշոյ Ս. Սարգսին:

Այնուհետեւ Ոսկան Վրդ. կրնայ մեկնիլ դէպի Ամսդերտամ, «Ս. Էջմիածնի ու Սարգսի» հայ տպարանը, ուր էր արդէն իր ձեռնա-

12. CORNELLY, *Historica et Critica Introductio*, I, 388.

13. AP. Acta, v. 33, ff. 138, 141, 176; SOCG, v. 222, f. 226.

14. A. C. De Veer կը համարի թէ Ոսկան Վրդ. 1664 թուականի վերջերը փոխադրուած ըլլայ Ամսդերտամ. մինչդեռ ան 1665ի փետր. 20ին դեռ Լիվորնոյ կը գտնուէր, տպագրուելիք Աստուածաշունչին ծախքերը ապահովող ընկերակցութեան կազմակերպութեամբ զբաղած:

15. «Սիոն», անդ, էջ 157: Յիշատակաբան Ոսկանի Աստուածաշունչի, էջ 833-834:

սունը՝ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցի. ու կը ձեռնարկէ տպագրական գործի, եղբորը ձուլել տուած տառերով, որովհետեւ Մատթէոս Ծարեցիի տառերը «յոյժ խոշորք էին եւ անյարմարք»: Նօտրագիրեր ալ, որոնք կը սլակսէին, շինել կու տայ իր անձնական ծախքով¹⁶:

ԱՄՍԴԵՐՏԱՄԻ ՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆԸ ԵՒ ՀՌՈՍ

Մինչդեռ Ոսկան Վրդ. դեռ նոր ցամաք ելած էր Լիվորնոյ, 1663 թուականի սկիզբները, Ստորին Նահանգներուն Առաքելական Փոխնուիրակին՝ Տէ Վէքքիի ու Յոհան վան Նէէրքասսելի միջեւ, ՀՍ.ի Ժողովին հրահանգին վրայ, թղթակցութիւն մը սկսած էր, որով անոնց ուշադրութեան առարկայ կը դառնար Ամսդերտամի հայ տպարանին գործունէութիւնը:

Այդ թղթակցութեանց բնագիրները պահուած են Ութրեխտի Մետրապոլիտական գիւմար, ու մասամբ լոյս տեսած են, 1941ին, Լահէ, «Rijks Geschiedkundige Publicatiën 84» [= RGP] հաւաքածոյին մէջ: A. C. de Veer այդ աղբիւրներէն մաս մը օգտագործած է՝ իր մէկ յօդուածին համար, հրատարակուած Revue des Etudes Byzantinesի մէջ, եւ որ Պր. Հայկ Պէրպէրեան հայացուցած է Հանդէս Ամսդերտամի մէջ, «Հռոմ եւ Ոսկանի հայերէն Աստուածաշունչը՝ ըստ J. B. van Neercasselի նամակներուն» յօդուածով¹⁷:

Իսկապէս շահեկան են Յոհան վան Նէէրքասսելի տուած տեղեկութիւնները, լուսաբանելու համար Ոսկանի Հոլանտա անցուցած տարիներուն շրջանը, ժամանակակից անձի մը տեղեկութիւններ ըլլալով: Մանաւանդ թէ ան այդ տարիներէն առաջ ալ սկսած էր զբաղիլ Ամսդերտամի հայ տպարանին գործունէութեամբ, երբ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցի, Ոսկանի աշակերտը, դեռ նոր ժամանած էր հոն:

Ո՞վ էր այս Կասդորիայի տիտղոսակիր եպիսկոպոսը J. B. van Neerkassel: Հոլանտայի կաթողիկէ համայնքին, ԺԷ. դարուն Առաքելական Փոխանորդներուն ամէնէն փայլուն դէմքերէն մէկը, որ այդ թեմը վարեց 1663-1686 տարիներուն մէջ: Անդամ էր Փարիզի եկեղեցականներու Oratoire կոչուած Միաբանութեան. մշակուած միտք, հմուտ անձնաւորութիւն, եռանդուն ու բարեպաշտ հովիւ: Միակ մեղադրանք՝ որ իր դէմը եղած է, իր հակումն էր, մանաւանդ իր քարոզներուն մէջ, դէպի Յանսենական շարժումը. ոչ այնքան այդ աստուածաբանական հոսանքին վարդապետութեան, որքան անոր հո-

16. «Սիոն», անդ: Յշուկըմ. Ոսկ. Աստուածաշունչի, էջ 833:

17. Բնագիրը տե՛ս Revues des Etudes Byzantines, 1958, t. XVI, p. 172-182. Իսկ թարգմանութիւնը, ըստ Հայկ Պէրպէրեանի, «Հանդ. Ամս.» 1966, Թ. 7-9, էջ 337-352:

գեւոր կեանքի յոռետես խտուրթեան: 1683ին լոյս ընծայած է գեր-
բոյժ մը Ապաշխարութեան խորհուրդին շուրջ, որ չէ գտած Հռոմի
հաճութիւնը ու առիթ տուած շատ մը հակաճառութիւններու¹⁸:

Ահա այս եկեղեցականն է որ Պրիւքսէլի ֆոխ-նուիրակին կողմէ
պաշտօն ստացաւ, 1663ի Մարտ 3էն սկսեալ, հետեւելու Ամսդեր-
տամի հայ տպարանին հրատարակութեանց, մինչ Ոսկան Վրդ. տա-
կաւին հոն չէր հասած:

Հռոմէն մեկնած հրահանգին վրայ, խնդիրը որ կը յանձնուէր
իր հսկողութեան, էր հետեւեալը. Շիտա՞կ էր արդեօք՝ թէ հայ Աս-
տուածաշունչի տպագրութեան շարժում մը դոյութիւն ունէր Լէյդէի
ու Ամսդերտամի մէջ: Եթէ այո՛, ինքը պէտք էր ջանալ, ամէն կեր-
պով առաջին առնելու եւ խափանելու, եթէ այդ ձեռնարկը օրինա-
կան ճամբով ու քննութեամբ չէր կատարուեր: Մանաւանդ թէ, կը
յաւելուր Պրիւքսէլի ֆոխ-նուիրակը, մեծապէս դո՛հ պիտի ըլլար՝
եթէ օրինակ մը հայթայթուէր իրեն այդ Աստուածաշունչէն, որպէս-
զի կարենար առաջել Հռոմ առ ի քննութիւն¹⁹:

Նոյն տարուան Մարտ 11ին, Վան Նէէրքասսէլի Ամսդերտամի բա-
րեկամը, որուն դիմած էր որպէսզի տեղեկանար այդ մասին ու իրեն
ղեկուցանէր, կը պատասխանէր այսպէս. թէ հայերը՝ հոն տպած են
Աստուածաշունչէն ինչ ինչ հատուածներ, իրենց բարբառով, երկու
հատորներու մէջ, որոնք իր աչքերով ալ տեսած է: Գիրքը զարդար-
ուած է նաեւ նկարներով: Կան արտագրուած հատուածներ թէ՛ Հին
եւ թէ՛ Նոր Կտակարանէն: Բայց այս օտարական տեղեկատուն, ան-
տեղեակ հայերէնի, եւ անկարող առարկայական դատաստան մը տա-
լու այդ զոյգ հատորներուն մասին, իր կողմէն կը յաւելու հետեւեալ
դատումը. «Այս մարդիկ [= Հայերը] կը թուի թէ Սրբազան Գիր-
քերէն յապաւելով՝ չարութեամբ, յարմարագոյնները ընտրած են՝
իրենց մոլար վարպետութիւնը ծաւալելու»²⁰:

Այդ դարուն՝ ուր Լուտերական շարժման բուռն շրջանին մէջ կը
դտնուէին, թէեւ այսպիսի ենթադրութիւն կամ կասկածը գրեթէ
բնազդական էր, այնու հանդերձ ոչ նուազ յանդուգն դատում մըն
էր: Հայ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը ոչ իսկ սկսած էր տակա-
ւին: Անոր հրատարակիչը Ոսկան դեռ նոր մտած էր Իտալիա, ու
կ'ուսումնասիրէր կոխելիք ուղին:

18. ROBRECHT BOUDENS, Présence de la Congrégation dans l'histoire
religieuse des Provinces-Unies des Pays-Bas, cfr. S. Congr. de Prop.
Fide, Memoria Rerum, Herder, Freiburg, 1972, v. I/2, p. 98-103.

19. AP. SOCG, v. 223, f. 147; A. C. DE VEER - Հ. ՊԵՐՊԵՐՍՆ, Հոսմ եւ
Ոսկանի Աստուածաշունչը ըստ J. B. Van Neercasselի նամակներում, «Համդ.
Ամս.» 1906, Թ. 7-8, էջ 337-340:

20. AP. SOCG, v. 223, f. 161.

Վերոյիշեալ նամակին օրինակը, ընկերացող գիրով մը, 1663ի
Մարտ 27ին, Վան Նէէրքասսէլ կ'առնէ Պրիւքսէլի ֆոխ-նուիրակին,
յայտնելով նաեւ անունը այն բարեկամ անձին՝ որուն յանձնած էր
կատարել այդ քննութիւնը: Ան կը կոչուէր գրավաճառ Blaeu, համ-
բաւուած տուն: Օրինակ մը վերոյիշեալ զոյգ հատորներէն՝ նուէր
ըրած էր հայ տպարանը Ամսդերտամի յիշեալ հրատարակիչին:

Նէէրքասսէլի Մարտ 27 թուակիր գրութեան բովանդակութիւնը
այս է. Երկու հատորներ տպուած են. մէկին մէջ Հին Կտակարանէն
արտագրուած անցքեր կան, իսկ միւսին մէջ ալ նմանապէս Նոր Կտա-
կարանէն: Blaeu գրավաճառը կ'ըսէ՝ թէ Հայերը իրեն օրինակ մը
անկէ նուիրած են, որոնք իբր թէ «ոչ իրմէն, այլ այդ Հայերուն կող-
մէ տպագրուած ըլլան: Կը խորհիմ թէ նա [= գրավաճառը] կը քո-
մէ իրականութիւնը. այդ տպագրութիւնը ինքը ըրած ըլլալու է,
դարկէ իրականութիւնը. այդ տպագրութիւնը ինքը ըրած ըլլալու է,
բայց կ'ամչնայ այդպիսի վատահամբաւ արարքին համար»: Ու կը
շարունակէ Նէէրքասսէլ. «Ով ալ եղած ըլլայ տպագրման հեղինակը,
անոնց ծաւալումը պիտի արգիլեմ հոս բնակող հայ կաթողիկէներուն
մէջ, իբրեւ Ս. Գրքի խարդախուած էջեր, ուրիշները մոլորցնելու
ծրագրով շարադրուած»:

Դրուագ մը ահա, զաւելտի արժանի խուզարկութեան մը եզրա-
կացութեան, երբ ատիկա կատարուած է հեռուէն, անձեռնհաս ան-
ձերէ, ու նախապաշարուած հոգեվիճակի մէջ:

Մենք հարց կը դնենք թէ ի՞նչ կրնային ըլլալ այդ հայատառ զոյգ
հատորները, որոնց մասին հոլանտացի գրավաճառը այդպիսի դա-
տում մը ըրած է:

Կ'ենթադրենք թէ 624 էջոց «Կարգաւորութիւն Հասարակաց Ա-
ղօթից» գիրքն ըլլայ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ժամագիրքը, ո-
րուն տպումը 1662ին սկսաւ եւ 1663ի Փետրուար 12ին աւարտած է,
հետախուզիչ գրավաճառին այցելութենէն հազիւ քանի մը շաբաթ
առաջ: Աւետիս Ղլիճենց, Ոսկանի եղբայրը, 3000 օրինակ տպած էր,
իր ծախքով, օժանդակուած նորեկ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիէն:
Հոն կային Ս. Գիրքէն ընթերցուածներ, Ժամագիրքին մաս կազմող
ընթերցուածները: Չարութեամբ կամ մոլորութիւններ սփռելու նը-
պատակով ընտրուած՝ ոչինչ: Մանաւանդ թէ, այդ տպագրութեան
վրայ կայ նաեւ ընկալեալ բանաձեւը պաշտօնական արտօնութեան
եկեղեցական իշխանութեան. «Cum licentia superiorum», այսինքն՝
հրամանաւ մեծաւորաց²¹:

21. Հ. ԱՐՍ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ, ՀԱՅԿ. ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Վ. Ս. ՂԳ. 1912, հտ.
Ա. սխալակ 834-835: Հայ հմտիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512-1800),
տպ. Երեւան, 1963, էջ 19, Թ. 52:

Այդ զոյգ գիրքերը կրնան ըլլալ նաեւ Յիսուս Որդի ու Սաղմոսաբան, որոնք երկու տարի առաջ լոյս տեսած էին՝ «Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի» տպարանէն: Բայց այդտեղ ալ տեղիք չկայ ոչ մէկ չարամտութեան հետք գտնելու:

Պրիւքսէլի Փոխ-Նուիրակը՝ De Vecchi, իր կարգին, այս տեղեկութիւնները կ'առաքէ Հռոմ, Կարդ. Քիճիին, իր կողմէ աւելցնելով՝ թէ ինք անձամբ ալ գացեր է Հոլանտա, վան Նէէրքասէլի մօտ, յանձնարարելու համար անոր՝ ոչ միայն խոհեմութեամբ հետեւի գործին, այլ՝ ի հարկին, խափանել եւս այդօրինակ գիրքերուն ելքը Հոլանտայէն, ձեռք առնելով նաեւ Ֆրանսայի, Սպանիոյ դեսպաններուն ազդու միջամտութիւնը՝ Ամսդերտամի վարիչներուն վրայ²²:

Ընթերցողը պիտի խորհրդածէ թէ Ոսկան Վրդ. դեռ Հոլանտա ոտք չդրած, հորիզոնը մռայլ է արդէն: Այո՛: Բայց շուտով պիտի պայծառանայ, որովհետեւ այդ քննիչներն ալ բարի հաւատքի մէջ կը գործէին:

Ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, Պրիւքսէլի Պապական Փոխ-Նուիրակին ու վան Նէէրքասէլի միջեւ տեղի ունեցող վերոյիշեալ թղթակցութիւնը դեռ ուղղակի չեն վերաբերիր Ոսկան Վրդ.ի ձեռնարկին, քանի որ Ոսկան տակաւին 1663 թուականին Հոլանտա մտած էր:

Սակայն Հռոմ վաղուց տեղեակ էր թէ հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան ձեռնարկը կար, թէ Ոսկանին աշակերտը՝ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցին Ամսդերտամ կը գտնուէր, Ծարեցիին տպարանը: Ուստի Տը Վէէր, իր վերեւ յիշուած յօդուածին մէջ, վարկած մը կը յայտնէ, թէ «Արդեօք Ոսկան կրնա՞ր այն տպաւորութիւնը թողած ըլլալ՝ թէ չէր ուղեր ենթարկուիլ հսկողութեան», որ Հռոմէն գալիք էր, եւ այսպէսով հերձուածող ըլլալու կասկածը արթնցուցած ըլլար իր մասին: Մանաւանդ որ, կը յաւելու ան, անտեղեակ իրադարձութեանց՝ Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսին յարումին եւ հաղորդակցութեանը կաթողիկէ միութեան հետ, 1680 թուականէն առաջ ատիկա խնդրական էր²³:

Թէեւ բողոքական պետութեան մը սահմաններուն մէջ կատարուելիք ձեռնարկը կրնար առիթ տալ՝ որ Հռոմ մտահոգուէր, սակայն փաստ չունինք ենթադրելու թէ Հռոմ կասկածներ սնուցած ըլլայ Ոսկանի հաւատքին, անոր անկեղծութեան ու հաւատարմութեան մասին: Միւս կողմէ Տը Վէէրի տեղեկութիւնները Ոսկանի անձին մասին՝ կցկտուր են: Նմանապէս Յակոբ Զուղայեցիի համոզումնե-

22. AP. SOCG, v. 223, f. 159. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ Հ. Ամդ, էջ 339-340:

23. «Համդ. Ամս», ամդ, էջ 341-342:

րուն ու միաբանական տրամադրութիւններուն շուրջ՝ զոր ունէր, 1680 թուականէն շատ առաջ, Հռոմի Աթոռին հանդէպ: Եթէ Տը Վէէր մօտէն ճանչցած ըլլար թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը, պիտի զգուշանար այդ վարկածը կամ կասկածը արտայայտել:

Ասկէ չի հետեւիր, սակայն, որ Հռոմ ձեռնթափ եղած ըլլայ Ոսկանի հրատարակութեանց հետեւելէ: Այդ իր պարտականութիւնն էր. ոչ ոք ատկէ զերծ կրնար մնալ, Կաթողիկէ Եկեղեցիի ծիրին մէջ, ոչ իսկ առաջնակարգ աստուածաբանները:

Հետեւաբար, ոչինչ կայ զարմանքի պատճառ, երբ ՀՍ.ի Ժողովը, իր 1665ի Յունուար 10ի մէկ նամակով, ուղղուած Հ. Կղմէս Կալանոսին, կը գրէ հետեւեալը. «Ս. Ժողովը իմացաւ թէ Գերաշնորհ Ոսկան, Ամսդերտամ գիրքեր տպել տուած է. վսեմաշուք Կարդինալները գոհունակ են ատոր համար. ու Զեզի կը յանձնարարեն որ այդ հրատարակութիւնները, եթէ Զեր ձեռքը հասնելու ըլլան, քննէիք, մի՛ դուցէ սխալներ սարգած ըլլան»²⁴:

Ս. Ժողովին մտահոգութիւնը անկէ կու գայ որ ուղղափառութեան հանդէպ կարելի է թերանալ՝ նաեւ մարդկային սխալականութեան հետեւանքով, առանց ոեւիցէ չարամտութեան ալ:

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. 1665ԻՆ ԱՄՍԴԵՐՏԱՄ

1665ին՝ Ոսկան արդէն Ամսդերտամ կը գտնուի, իր տպարանին գլուխը: Նոյն տարին կ'աւարտի Շարակնոցին տպագրութիւնը, սկըսուած «միշտ եւ անձանձիր» իր գործակից Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիէն: Կը յաջորդէ Այբբենարանը, Գիրք Այբուբեմից ի պէտս նորեկ տղոց, տպ. 1666ի Յունուար 3ին. ասոր կցուած կայ Բրիտանիայի վարդապետութիւն, որուն տպումը աւարտած է 1666ի Նոյեմբերին: Բովանդակ 64 էջեր կը ներկայացնեն: Հուսկ, մինչեւ 112 էջ, կցուած է «Բերականութեան Գիրք»ը, նորավարժներուն համար, տպուած նոյն տարին, Փետր. 12ին: Որուն մասին կը գրէ՝ Տէր Ոսկան, բանին սպասաւոր «Թարգմանցի ի բարբառոյ դադմատացւոյն [= լատիններէն] ի հայս», ուսկից ծաղկաբաղ մը ըրած է մանուկներուն համար:

Վան Նէէրքասէլ, թէեւ ուշի ուշով հետեւած է Ոսկան Վրդ.ի հրատարակական գործունէութեան, Հոլանտա, սակայն ինչպէս կը յայտարարէ Տը Վէէր, մինչեւ 1668 տարին, այն է մինչեւ որ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը աւարտեցաւ, խօսք չունի Ոսկանի մասին, բացի դաւանական հարցի մը առընթերցեամբ եղած նկատողութենէ մը, որու մասին ահա ստորեւ:

24. AP. Lettere Volg., v. 52, f. 2.

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ԵՐ ԱՆՏՈՆ ԱՌՆՈՒՏ

ԺԷ. դարուն երկրորդ կեսին, մեծահամբաւ Ֆրանսացի աստուածաբան եւ հակաճառող մըն է Անտոն Առնոլտ (1612-1692), Antoine Arnauld, ծնած Փարիզ ու վկայուած Սորպոնի համալսարանէն, ուր վերջը գրաւեց նաեւ աստուածաբանութեան դասաբեմը, եւ աւելի ուշ, Յանսենեան դպրոցին յարած ըլլալուն համար, անկէ վտարուեցաւ: Քննադատելի կարծիքներ կը պաշտպանէր *Contra* եւ *Pro* պաշտպանութեան առնչութեամբ: Բայց յետոյ, շնորհիւ ջատագովական հակաճառութիւններուն, մանաւանդ Կալվինականութեան դէմ, մեծ համբաւ ու հեղինակութիւն չահեցաւ:

Մեծ հռչակ հանեց իր ջատագովականը Ս. Հաղորդութեան խորհուրդին մասին, որուն տիտղոսն էր «*La perpétuité de la foi de l'Eglise touchant l'Eucharistie*», որ ունեցաւ նախ համառօտ խմբագրութիւն մը 1659ին, ապա 1664ին եւ հոսկ 1669ին, հետեւեալ խորագիրով. «*La perpétuité de la foi de l'Eglise Catholique touchant l'Eucharistie, défendue contre le livre du Sieur Claude*»: Մեծ հմտութիւն ցոյց կու տայ իր ծանօթութեամբը Արեւելեան ու Արեւմտեան Ս. Հայրերու վարդապետութեան: Ան, ի պաշտպանութիւն իր *thèse*ին, կը հաւաքէր նաեւ Յոյն, Ռուս Օրթոտոքս Եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ միւս Արեւելեան Եկեղեցիներուն մօտ ընդունուած դաւանանքը:

Արդ՝ Ստորին նահանգներուն մէջ, Ֆրանսացի Pont-Château, ի հաշիւ իր բարեկամ Arnauld աստուածաբանին, դիմած է Նէէրքասսէլին (1665-1666), որպէսզի Ոսկան Վրդ.էն ալ իմանայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ աւանդական վարդապետութիւնը: Ոսկան գրաւոր պատասխանած է, եւ խնդրարկու Պր. Pont-Château այնքան դուրս մնացեր է պատասխանէն, որ փափաքած է անձամբ ծանօթանալ Ոսկանին հետ:

A. Arnauld, իր այս երկասիրութեան վերջին խմբագրութեան մէջ, յետ ճառելու Յոյն Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ վարդապետութեան մասին, խնդրոյ առարկայ հարցին շուրջ, Ե. գիրքին մէջ կը ներկայացնէ միւս Արեւելեան Եկեղեցիներու վարդապետութիւնը, որոնց կարգին՝ Հայոցը, Ոսկանին կողմէ ներկայացուած տուեալներով, ապացուցանելու համար թէ ինչպէս Ընդհ. Եկեղեցւոյ հաւատքը՝ Հաղորդութեան Ս. խորհուրդին մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութեան շուրջ՝ անփոփոխ շարունակուած է, սկիզբէն ի վեր²⁵:

25. MORERI, *Le Grand Dict. Hist.*, t. I, pp. 468-471, ARNAULD A. անունին տակ: Բառարանին վերջին վեց մեծագիր սիւները կը բովանդակեն սոյն հեղինակին երկասիրութիւններուն ցանկը:

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(11 Մարտ 1666-1668 Հոկտ. 13) / /

Աստուածաշունչին տպագրութիւնը Ոսկան սկսաւ 1666 թուականի Մարտ 11ին: Աւելի քան տարի մը վերջ այս թուականէն, Վան Նէէրքասսէլ, իր 1668 Յուլիս 20 թուակիր գիրով, տեղեկագիր մը ղրկեց Հռոմ այդ մասին:

Նամակագիրը սխալ ենթադրութեան մը շարժած, կը կարծէ թէ Ոսկան լծուած ըլլայ Ս. Գիրքի Վուլգատա լատին թարգմանութիւնը հայացնելով հրատարակելու, որուն համար զինքը անձեռնհաս կը յայտարարէ, թէ՛ իր սահմանափակ հմտութեան համար լատին լեզուի, եւ թէ՛ հայրախնսական ու սուրբ-գրական թերակատար ծանօթութեան: Միւս կողմէ, սակայն, կու տայ հաւաստիքներ՝ Ոսկանի մեծ եռանդին, ինչպէս նաեւ իր հայրենակիցներուն մօտ վայելած հեղինակութեան, որոնք դրամապէս ալ իրեն կ'օգնեն, կը գրէ:

Կը վկայէ թէ Ոսկան «լատիններէն կարդացածը կը հասկնայ, բայց անսխալ չի խօսիր»։ Եւ թէ ինչո՞ւ վերապահումներ չունի անոր կատարած թարգմանութեան մասին, քանի որ «ինքն է միայնակ իր գրաքննիչը», կը յաւելու, եւ «եկեղեցական աւանդութեան այնքան լաւ տեղեակ չէ»:

Վան Նէէրքասսէլ Հռոմ ղրկած է մէկ քանի նմոյշ ալ՝ Ոսկանի կատարած թարգմանութիւններէն:

Հոլանտացի տեղեկատուն իրաւունք ունէր իր դատումին մէջ. ինչ որ նոր թարգմանած է՝ լատին Վուլգատայի վրայէն, Զորքորդ Եզրասը, Էկկլեսիաստէսը եւ... իրօք ալ անյաջող են: Բայց Ոսկան ամբողջ Աստուածաշունչը չէ որ կը թարգմանէր, այլ՝ նախնեաց թարգմանութիւնը, իր ունեցած գրչագրին համաձայն - իր *Հեթում* թագաւորինը ճանչցուած - կը տպագրէր, գլխակարգութիւնները ու տունները միայն համաձայնեցնելով Վուլգատայի օրինակին:

Վան Նէէրքասսէլի ենթադրութիւնը սխալ էր, գոր չուշացաւ ուղղել, երբ 24 Օգոստոս 1668ին, հետը առած թարգմաններ, անձամբ այցելեց Ոսկան Վրդ.ին աշխատանոցը, ուր մօտէն ծանօթացաւ կատարուած գործին եւ որուն արդիւնքը փութով ջանաց Հաղորդել ՀՍ.ի Ժողովին Քարտուղար Գերպ. Բալդեակիին, փարատելով անոր մը տահուկութիւնները՝ որոնք ծնած էին նախընթաց տեղեկութիւններուն վրայ:

Եւ իրօք Վան Նէէրքասսէլ, իր 24 Օգոստոսի գրութեամբ, կը հաւաստէ թէ Ոսկան Վուլգատան չէ որ թարգմանած է. այլ իր ազդին ծանօթ Աստուածաշունչի գրչագիր մը կը հրատարակէ, որ թարգմանուած է եօթանասնից յոյն թարգմանութեան վրայէն, Ե. դա-

րուն, Կրտսեր Թէոդոսի օրով († 450). ու կը յիշատակէ անունները մի քանի թարգմանիչներու. Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ Ներքինացի, Եղնակ Կողբացի, Ղազար Փարպեցի եւն...: Ոսկան ցոյց տուած է Նէէրքաստէլին Հեթում թագաւորին ձեռագիրը, եւ բացատրած թէ այդ է որ կը տպէ, յետ բաժնելու Վուլգատայի գլխակարգութեանց: Դարձեալ, ամէն կասկած փարատել տալու նպատակով, կը յաւելու տեղեկատու Եպիսկոպոսը, թէ Ոսկան կանոնական կը ճանչնայ այն գիրքերը՝ որոնք լատինները կ'ընդունին. միայն թէ անոնց կը կցէ Եզրասի երկու գիրքերն ալ. հուսկ՝ թէ Ոսկան կը գործէ իր Կաթողիկոսին հրամանով, որ Արարատի մօտ, էջմիածին կը նստի:

Դիտելի է որ Ոսկան լատին Վուլգատա թարգմանութեան վրայէն միայն Եզրաս Դ. յորջորջուած գիրքը հայացուցած է, եւ զայդ զետեղած է իր հրատարակութեան Յաւելուածին մէջ: Գիրք մը՝ որ անհարգաւոր ճանչցուած է մասնագէտներէն:

Այնուհետեւ Նէէրքաստէլ կ'ապահովցնէ Ս. Ժողովին Կարգինալները՝ Ոսկանի ուղղափառ զգացումներու մասին, թէ «կ'ընդունի այն բոլոր վարդապետութիւնները, զոր Եւգինէոս Պապը՝ Հայոց առաջարկած է հաւատալ, Փլորենտեան Ժողովին մէջ: Ուստի, մտահոգ ըլլալու տեղիք չկայ»: Ընդհակառակն, կ'ըսէ, լաւ կ'ըլլար նիւթապէս օժանդակել Ոսկանին. որովհետեւ իր ծախքերը շատ են, եւ կը վախէ որ Հանրապետութեան ու Անդլիոյ միջեւ պատերազմը թոյլ չտայ որ իր գիրքերը Զմիւռնիա հասնին վաճառքի: Մեծ կարօտութեան մէջ կը գտնուի:

«Բարեբախտաբար, կը յաւելու Նէէրքաստէլ, Ամսդերտամ վաճառական մը կ'օգնէ իրեն»: Հուսկ կը հաղորդէ՝ թէ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը Սեպտեմբեր ամսուն մէջ կ'աւարտի. ու կը խոստանայ օրինակ մը առաքել թէ՛ Հին եւ թէ՛ Նոր Կտակարանէն:

Նէէրքաստէլ զանց չ'ընէր մէկ քանի մասնագէտներու անուններ տալ իրր քննիչ Ոսկանի տպագրեալ Աստուածաշունչին: Անոնք են՝ Candius [= Շահին Գանտի] հայ մը, որ Լէյդ կը բնակի եւ որ աշխատակցած է հանգուցեալ Goliusին, դասախօս Արեւելեան լեզուներու: Ուրիշ եկեղեցականի մըն ալ կ'ակնարկէ, որ յունագէտ ու երբայագէտ է եւ որ կարճ ժամանակի մէջ կրնայ նաեւ հայերէն ուսանիլ:

Վան Նէէրքաստէլ, իր այս այցին առիթով ճանչցած է ուրիշ հայ մը, Սարկաւազ՝ Յովհաննէս Leoninus, որ քեռորդի է Ոսկան Վրդ.ին [= Սողոմոն Լեւոնեան], եւ որ սկսած է լատիններէն սորվիլ, բայց թողած՝ առ ի չգոյն դրամի: Կայ, կ'ըսէ, ուրիշ հայ մըն ալ, որուն մայրը հոլանտացի է: Ու այս զոյգ երիտասարդները, կ'առաջարկէ

իրր թեկնածու՝ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանին, ըսելով թէ կրնան դառնալ վաղուան առաքեալներ՝ Մերձաւոր Արեւելի²⁶:

ՀՍ.ի Ժողովին Գարտուղարը գոհ մնացած յիշեալ երկարածիդ տեղեկագիրէն, կը սպասէ Աստուածաշունչի խոստացուած օրինակին, մասնագէտներուն դիտողութիւններով հանդերձ: Ինչ կը վերաբերի վարժարանի համար առաջարկուած սաներուն, կանխապէս կ'ուզէ տեղեկութիւններ՝ անոնց ընդունակութեան մասին:

ՀՍ.ի Ժողովը, 24 Սեպտ. 1668ին, կը հաստատէ իր քարտուղարին բանաձեւած պատասխանը, 60. սկիզբի դրամական օգնութիւն մըն ալ որոշելով զրկել Ոսկան Վրդ.ին, պայմանաւ որ «Աստուածաշունչի մէջ կամաւոր սխալներ չգտնուին»: Սեպտ. 29ին, այս որոշումը կը հաղորդուի Հոլանտայի Առաքելական Փոխանորդ Նէէրքաստէլին, որ Հոկտ. 18ի գիրով կը հաղորդէ Կարդ. Ա. Բարբերինին՝ թէ տակաւին ի վիճակի չէ իր խոստացած քննութիւնը կատարել տալ իր մասնագէտներուն, որոնցմէ մէկը՝ Գանտիոս՝ ազատ չէ, միւսն ալ դեռ հայերէն չէ կրցած սորվիլ: Բայց քանի որ, կը պատճառաբանէ ան, Լոնտոնի բազմալեզուեան Աստուածաշունչին՝ Thomas Roycroftի հրատարակութեան համաձայն, հայ Աստուածաշունչին թարգմանիչը՝ Ս. Ոսկեբերան եղած է, այդ իսկ ինքնին բաւարար նիւ մըն է հայ թարգմանութեան հեղինակութեան ի նպաստ: Նէէրքաստէլ կը հաղորդէ նաեւ թէ ինք հեռու գտնուելով Ամսդերտամէն, առ այժմ պիտի չկարենայ հարկ եղած տեղեկութիւնները հաւաքել այն զոյգ թեկնածուներու մասին՝ որոնք առաջարկած էր Ուրբանեան վարժարանին իրր սաներ²⁷:

Ոսկանի Աստուածաշունչին տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1668ի Հոկտ. 13ին: Նէէրքաստէլ կը գրէ Կարդ. Բարբերինին, նոյն տարուան Հոկտ. 25ին՝ թէ չէ կրցած դեռ ստանալ անկէ ամբողջական օրինակ մը, այլ միայն Նոր Կտակարանը՝ զոր ութը օր առաջ զրկած է Հռոմ: Ոսկան Վրդ. որոշած է Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիի ձեռքով առաքել ամբողջ Ս. Գիրքը՝ Կարգինալներու Ժողովին, յայտնելու համար միանգամայն իր յարգանքը եւ «հաւատքը անվթար»:

Վան Նէէրքաստէլ, միեւնոյն թուականին, Հռոմ կը զրկէ նաեւ Ոսկանէն հրատարակուած «Վարդապետութիւն Քրիստոնէական»ը, հայերէն ու լատիններէն, տպուած 1667ին: Կը գրէ «Առ այժմ կ'առաքեմ իրմէ տպուած Քրիստոնէականը, ուր կայ հաւատքը այն Հայերուն՝ որոնք Առաքելական Աթոռը կը ճանչնան իրր կեդրոն Կաթողիկէ Կրօնքին ու կը յարգեն»: Կ'աւելցնէ եւս թէ Ոսկան կ'ընդունի պատկերներու յարգութիւնը, եւ թէ իր անձնական աղօթատեղիին

26. ՏՃ ՎԵԻՐ - ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ Հ., «Համդ. Ամս.», ամդ, էջ 343-347:

27. AP. SOCG, v. 221 (Asia Ia), f. 107v-110; Sommario f. 106-106v + 111.

